

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM
מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר)
مخططون من اجل حقوق التخطيط
Planners for Planning Rights

אתיקה בתכנון: שאלות, עמדות, קונפליקטים

אסופת דברים מתוך הכנס השנתי של
עמותת **בִּמְקוֹם** - מתכננים למען זכויות תכנון

שנערך במרכז הכנסים ע"ש קונרד אדנאואר
משכנות שאננים, ירושלים

3 ביולי 2002, כ"ג בתמוז תשס"ב

ירושלים, 2002

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM
מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר)
مخططون من اجل حقوق التخطيط
Planners for Planning Rights

אתיקה בתכנון: שאלות, עמדות, קונפליקטים

الاخلاقيات في التخطيط
أسئلة ومواقف ومعضلات

Ethics in Planning: Dilemmas, Attitudes, Conflicts

עריכה: אסתר שיון והדסה קרן
עריכה לשונית: הילה שרמן
עיצוב, עימוד והפקה: נעמה שחר
הודפס בדפוס "הד" בע"מ, ירושלים

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM

רחוב עזה 36, ירושלים 92382
טלפון 02-5669655 פקס: 02-5660551
e-mail: bimkom@bimkom.org

תוכן העניינים

ברכות ודברי פתיחה -

- 7 ד"ר טובי פנסטר, יו"ר בַּמְקוֹם
- 10 עורכת-דין אסתר סיוון, מנכ"ל בַּמְקוֹם

הרצאה -

המקום של המוסר

- 14 פרופי עדי אופיר, אוניברסיטת תל-אביב
- 24 מנחה: אדריכלית יהוטל שפירא, בַּמְקוֹם

המוסר, תכנית המתאר ומה שביניהם

- 27 מנחה: אדריכל יואב וינברג, בַּמְקוֹם

סדנת זכויות תכנון בכפר הבודאי קסר אל-סר

- 28 מר איברהים אלהואשלה, קסר אל-סר
- 31 אדריכלית שירז סולומון, בַּמְקוֹם

את מי מפנים ועבור מי בונים?

היבטים חברתיים בפרויקטים של התחדשות עירונית

- 36 אדריכל יואב וינברג, בַּמְקוֹם
- 39 מר אבי סנדר, משרד העבודה והרווחה

תכנון ככלי לגישור באזור נווה שלום

- 45 עורך-דין גימיל דקואר, עדאלה
- 50 אדריכלית אילנה רודשבסקי, בַּמְקוֹם

בין אתיקה לפרקטיקה: הקונפליקט של המתכנן

53 מנחה: אדריכל חיים יעקובי, בֶּמְקוֹם

מגיבים:

54 גב' בינת שוורץ, משרד הפנים

58 אדריכלית יעל מוריה, מוריה-סקלי אדריכלות נוף

60 פרופ' אורן יפתחאל, אוניברסיטת בן גוריון

65 ד"ר חנא סוייד, ראש מועצת עילבון

דיון בהשתתפות הקהל

68 מנחה: אדריכל חיים יעקובי, בֶּמְקוֹם

רשימת דוברים ומשתתפים (לפי סדר א-ב)

פרופי עדי אופיר, המכון להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל-אביב

מר איברהים אלהאשלה, קסר אל-סר

עורך-דין גימיל דקאר, עדאלה

אדריכל יואב וינברג, במקום

אדריכל חיים יעקובי, במקום

פרופי אורן יפתחאל, ראש החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן גוריון

אדריכלית יעל מוריה, משרד מוריה-סקלי - אדריכלות נוף

ד"ר חנא סוייד, יו"ר המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי וראש המועצה המקומית עילבון

אדריכלית שירז סולומון, במקום

עורכת-דין אסתר סיוון, מנכ"ל במקום

מר אבי סנדר, אחראי תחום פיתוח כח-אדם וחוסן קהילתי, משרד העבודה והרווחה

ד"ר טובי פנסטר, יו"ר במקום, החוג לגאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב

אדריכלית אילנה רודשבסקי, במקום

גבי בינת שורץ, מתכנתת מחוז ירושלים והוועדה לתשתיות לאומיות, משרד הפנים

אדריכלית יהוטל שפירא, במקום

צוות היגוי, יעוץ וארגון הכנס:
יואב וינברג, יהוטל שפירא, רות גרושקה, טובי פנסטר,
דליה דרומי, יעל קנטי, דפנה קלמס, ענת ברקאי, אסתר סיוון.

ברכות ודברי פתיחה

ד"ר טובי פנסטר*, יו"ר בַּמְקוֹם

ברוכים הבאים לכנס השנתי השני של עמותת **במקום**. כמידי שנה אנו בוחרים נושא מרכזי לדיון, שהנה בעל חשיבות לעשייה תכנונית בראייה של זכויות אדם. בשנה שעברה, בכנס השנתי הראשון של העמותה, התמקדנו בנושא "יחסי קהילה ומסד" כחלק משיח זכויות התכנון בישראל. השנה בחרנו להעלות שאלות, להציג עמדות ולחשוף קונפליקטים העולים בהקשר לנושא "האתיקה בתכנון".

החיבור שבין אתיקה לתכנון איננו מובן מאליו. למעשה, הדיון בחיבור זה החל בעולם בתחום התכנון רק בשנות ה-70, כאשר תהליכי תכנון ועשייה תכנונית החלו להיבחן כמערכת של יחסי כוחות בין המתכנן, הפוליטיקאי והקהילה. גישות ביקורתיות ראו ביחסי הכוחות הללו יחסים חסרי שוויון המתבססים על ריכוזיות של ידע ושל מידע בידי מעטים - המתכננים, המהווים גורם שאינו מושפע לאחר מעשה מתוצאות תהליך התכנון. בשיח ובפרקטיקה התכנונית הישראלית, עדיין לא זכה הדיון בנושא האתיקה בתכנון לחשיפה ראויה. לפיכך, מטרת הכנס היא להעלות נושאים אלו לדיון ציבורי ולדון במשמעויותיהם השונות כפי שיוצגו בחלקו השני של הכנס.

* **ד"ר טובי פנסטר** - מרצה בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל-אביב, ובבצלאל. ממיסדי עמותת **במקום** ומשמשת כיו"ר העמותה. לשעבר חברת הנהלה באגודה לזכויות האזרח (1994-1999), ופעילה בשדולת הנשים בישראל בנושאי תכנון. עוסקת זה כעשרים שנה בפרויקטים של תכנון עבור אוכלוסיות שונות (בדואים, אתיופים - פרויקטים השמים דגש על הבדלי מיגדר ועל משמעויות התכנון שלהם). פרסמה מאמרים ועבודות בנושאי אתניות, אזרחות, ומיגדר בתכנון ובפיתוח. ערכה את הספר: *Gender, Planning and Human Rights* (1999, Routledge). *The Global City and the Holy City: Narratives on Knowledge, Planning and Diversity* (Pearson)

כיצד נגדיר אתיקה מקצועית? ניתן להגדירה בכמה מישורים, ואני אשתמש לשם כך בהגדרותיה של ד"ר נטע זיו, מנהלת התכניות לחינוך משפטי-קליני, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב. ד"ר זיו נשאה דברים בסדנה פנימית של פעילי העמותה שנערכה לפני מספר חדשים באותו נושא וציינה מספר הגדרות למושג "אתיקה מקצועית":

- * הגדרה 'צרה' של המושג, מתייחסת למערכת הכללים המסדירים את התנהגות בעלי המקצוע בעיקר האחד כלפי השני.
 - * הגדרה 'רחבה' יותר של המושג, מתייחסת למערכת הערכים שמנחה את המקצוע, להיבטים המוסריים של חיינו המקצועיים ולהתייחסות של בעלי מקצוע לאותה מערכת ערכים במסגרת פעילותם המקצועית ביחס לציבור ולקהילה.
- אין הכוונה להעמיק בדברי פתיחה אלו בדיון על משמעות האתיקה. על-כך ירחיב פרופסור עדי אופיר בהרצאת הפתיחה שלו. ארצה רק לציין את הדילמות המרכזיות העולות מהחיבור בין מושגי האתיקה לבין תחום התכנון במסגרת הקונטקסט של יחסי הכוחות המתהווים בין השחקנים השונים בתהליך התכנון. לדילמות אלה יתייחסו המציגים בחלקו השני של הכנס ויחישו אותן באמצעות הצגת הפרויקטים השונים של **במקום**.

ניתן לדבר על ארבע דילמות עיקריות:

- * **דילמת הלקוח:** עבור מי אנו מתכננים? מיהו הלקוח? האם מממן התכנית או האוכלוסייה שאנו מתכננים עבורה? ומה קורה כאשר קיימים אינטרסים וצרכים מתנגשים בין 'הלקוחות' השונים?
- * **דילמת היחסיות התרבותית:** לאיזו מערכת ערכים תרבותית מחויב המתכנן? שלו או של הקהילה? ומה קורה כאשר מערכת ערכי הקהילה מתנגשת במערכת ערכי המתכנן?
- * **דילמת היחסיות הערכית:** לאיזו מערכת ערכית מחויב המתכנן? למערכת ערכיו האישית או למערכת הערכים של המנגנון הציבורי או הפרטי שאליו הוא משתייך ושאותו הוא מייצג?
- * **דילמת חסיון המידע:** לפני מי חושפים מידע שחשף המתכנן במהלך עבודתו בהכנת התכנית? האם חושפים מידע שעלול להזיק לקהילה שעבורה מתכננים?

ארבע דילמות מרכזיות אלו חושפות רק מספר נדבכים של אתיקה בתכנון. יש לציין מלכתחילה כי אין בכוונתנו להגיע בסיומו של הכנס לניסוח קוד אתי בתכנון. נדמה כי עדיין ארוכה הדרך להגיע למצב שניתן לנסח בו קוד כזה. כוונתנו לפתוח את הנושא לדיון ציבורי, לחשוף ולחדד דילמות שונות אשר, כך נדמה, כל מתכנן נחשף אליהן במהלך דרכו המקצועית וחשבנו כי נכון יהיה לשתף קהל רחב יותר של אנשי מקצוע בדיון על מהותן. אני תקווה כי כנס זה ישיג את מטרתו בהעלאת נושאים אלה לדיון פומבי.

לפני סיום, ברצוני להודות לכל הקרנות שסייעו לנו לפתח ולהרחיב את פעילותנו. בראש ובראשונה לקרן גולדמן ולנציגתה באני בוקסר על התמיכה ועל האמון בפעילות העמותה. תודות לקרן החדשה לישראל, לקרן גולדריך, קרן פורטר והקרן לסביבה ירוקה וכן לתורמים פרטיים על תמיכתם בפעילויות השונות של העמותה. ברצוני להודות לחברי **במקום** אשר תכננו והוציאו לפועל כנס זה. ולסיום מילות הוקרה למנכ"ל העמותה, עו"ד אסתר סיוון, אשר מצליחה בעזרת תושייתה, נעימות הליכותיה וסבלנותה לנווט ביחד איתנו את הפעילויות ההולכות ומתרחבות של העמותה וכמובן, תודה לכולכם על שבאתם לשמוע ולהשמיע.

עורכת-דין אסתר סיון*, מנכ"ל בִּמְקוֹם

אנו מציינים היום את הכנס השנתי השני של **במקום**, במלאת שלוש שנים להיווסדה. זו הזדמנות לשתף את כולכם, בקצרה, בפעילויות העמותה ובקורה אותנו בשנה האחרונה.

במקום - עמותת מתכננים למען זכויות תכנון, הוקמה על-ידי מתכננים/ות, אדריכלים/ות ואנשי מקצוע מתחומים אחרים שהתכנון קרוב ללבם, אשר הציבו לעצמם מטרה לחזק את הקשר בין זכויות אדם ואזרח וזכויותיהם של אנשים ושל קהילות בתכנון סביבתם לבין מערכות התכנון במדינת ישראל.

במקום פועלת כמסגרת תכנון מסנגר, על-מנת להציג עמדה מקצועית בשפת תכנון מקובלת וידועה לממסד ובכך ליצור אפיק פעולה בעל עוצמה ובעל ישימות כאחד.

עבודתנו, המתבססת על עיקרון התפיסה הרב תחומית, משתפת אנשי מקצוע מתחומים שונים: סוציולוגים, מתכננים, אדריכלים, משפטנים וכדומה, ומאפשרת התייחסות מקיפה וכוללת לצורכי הקבוצות שאנו עובדים עמן ולאינטרסים שלהן.

במקום פועלת בשלושה ערוצי פעילות עיקריים: תכנוני-קהילתי, ציבורי וחינוכי. הדגמות לפעילותנו בכל אחד מן הערוצים תוכלו לראות בפנל בהמשך הערב.

בתחום הפעילות התכנונית-קהילתית - **במקום** הגדירה לעצמה לעבוד עם קהילות הנתונות בעמדת נחיתות מקצועית, כלכלית או אזרחית במאבקן להשגת שוויון תכנוני. הקשר בין העמותה לקהילות השונות נעשה בהיותנו "כתובת" למצוקה תכנונית ובאמצעות פניות של ארגונים אחרים אלינו. מטרתנו לגבות באופן מקצועי ותכנוני את פעילויותיהם של ארגונים ושל קהילות ובזאת להשלים את הפן, החסר על-פי רוב, של פעילותם.

* **עויד אסתר סיון** - בוגרת הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית. כיום משמשת כמנכ"ל **במקום**. ובעבר שימשה כיועצת המשפטית של 'שדולת הנשים בישראל', פעילה וחברה בארגונים שונים לשינוי חברתי.

בשנה האחרונה עבדנו במשותף עם מספר קהילות: הגשנו חוות דעת מקצועית המתייחסת לכפר חוסנייה שבגליל, כנספח להליך משפטי שמנהל ארגון עדאלה; נפגשנו עם תושבי שכונת הארגזים בתל-אביב וסיפקנו להם מידע תכנוני באשר לתכניות הפינוי והבינוי בשכונה; סייענו לקבוצת משפחות ערביות מצפון הארץ במציאת פרויקט דיור בירושלים; בחנו, בשיתוף עם עמותת סיכוי, את ההשלכות התכנוניות שבקטע 17 של כביש חוצה ישראל באזור בקעה-ג'ת; נפגשנו מספר פעמים עם תושבי נווה-עמל בהרצליה במטרה לייעץ לתושבים ולסייע בקשר בינם לבין הרשויות בסוגיות תכנוניות שונות, על רקע תכנית-אב חדשה לשכונה, וכיום אנו שוקלים יחד את טיב המשך פעילותנו בשכונה; והגשנו חוות דעת נלווית לבג"צ בעניין אזור החיץ שהוקם בסמוך לכפרים פרעון וא-ראס.

בימים אלה, בעקבות פניית עמותת מהפך, נפגשנו עם תושבי שדרות ועם מהנדס העיר ואנו בוחנים כיום כיצד ניתן לפעול עם תושבי העיר לקידום פיתוח השצ"פים (שטחים ציבוריים פתוחים) והמערכת התחבורתית בשכונת בן-גוריון; ערב הפקדתן של תכניות המתאר המפורטות לכביש הטבעת המזרחי בירושלים, אנו מגבשים את עמדת העמותה לגבי התכנית, ונגישות השכונות הסובבות את הכביש אליו; אנו מסייעים לתושבי שכונת ג'בל מוכבר לפעול כנגד היתר לגידור שטחים ציבוריים ועורקי תחבורה בלב השכונה; אנו בודקים אפשרויות פעולה תכנונית-ציבורית לטובת אנשים עם מוגבלויות; ואנו בשלבים אחרונים של גיבוש חוות-דעת מקצועית באשר להשלכותיה של תכנית המתאר המחוזית (תמ"מ 1) על תושבי בית-נקובא ועין-רפא ליד ירושלים.

לפני כשבועיים חגגנו, עם תושבי הקטמונים ועם ארגונים נוספים, הצלחה בהתנגדות לבנייה בעמק פריהר - עמק הצבאים, שטח ציבורי פתוח, בסמוך לקטמונים ולשכונות אחרות, שעתיד היה להוות מיזם נדל"ן משגשג. עו"ד ד"ר בנג'י הימן ייצג אותנו בהתנגדות זו ומירב הברכות גם אליו.

פרויקט מרכזי שאנו שוקדים על הפקתו, הנו דו"ח זכויות תכנון; דו"ח שישקף, לראשונה בישראל, את מצב זכויות התכנון, קיומן והפרתן בשני סקטורים מוחלשים בחברה הישראלית: ערי הפיתוח והיישובים הערביים. הדו"ח אף יתווה מסגרת למושג שאנו מרבים להשתמש בו, "זכויות תכנון", אך עדיין לא זכה לבחינה תכנונית ומשפטית ראויה, לפחות בהקשר הישראלי. נייר העבודה הראשון של הדו"ח מופק בימים אלו.

בתחום הפעילות הציבורית – אנו פועלים להצגת עמדות מקצועיות-אתיות-חברתיות בנוגע להליכי תכנון היוזמים על-ידי הממסד. עמדות אלו מופנות אל הציבור באמצעות כתיבת ניירות עמדה והפצתם באמצעי התקשורת ובעיתונות וכן על-ידי השתתפות בדיונים ובוועדות הכנסת. אנו פועלים עם ארגונים שותפים לדרך, ובהם פורום הקרקעות, הנאבק על שוויון במשאבי הקרקע במדינת ישראל; קואליציית ארגונים לקידום הקמת נציבות זכויות אדם בישראל; והקואליציה לשיתוף הציבור בתכנון, שקמה ביוזמת אלונה ורדי מטעם ארגון שתי"ל – גוף המספק שירותי תמיכה וייעוץ לארגונים לשינוי חברתי, שסייע ל**במקום** מאז הקמתה, ועדיין מסייע לנו גם בהקשרים אחרים. זו הזדמנות להודות לכם – אלונה ורדי, קרלוס שטיגליץ ואחרים על התמיכה.

בתחום הפעילות החינוכית – סיימנו זה עתה סדנת זכויות תכנון לתושבי הכפר הבודאי קסר אל-סר שבנגב, שתשמעו עליה בהמשך. אנו עומדים ערב פתיחתה של סדנה נוספת לפעילי הכפרים הלא מוכרים בנגב; סדנת זכויות תכנון לתושבי אבו-גוש וסדנה לפעילי ארגונים חברתיים.

הפעילות החינוכית של **במקום** מכוונת גם פנימה, אלינו עצמנו, ואל אנשי מקצוע העוסקים בתכנון. במסגרת פעילות זו צמח והתגבש גם כנס זה, פרי עבודה מאומצת של ועדת החינוך של **במקום** שטרחה חודשים רבים על תכנון, ושל רכזת החינוך של העמותה, ענת ברקאי, שעבדה לילות כימים להפיקו. הכנס נערך בעקבות סדנה פנימית שערכנו בסוגיית האתיקה בתכנון, ואני מוצאת לנכון לציין שוב את תרומתה החשובה של ד"ר נטע זיו לבניית התשתית הרעיונית לדיונים שיתקיימו כאן הערב. נטע לא יכולה היתה להגיע ומוסרת את ברכתה לכולנו.

במקום התרחבה בשנה האחרונה. ראשית, היקף הפעילות גדל, מספר אנשי המקצוע הפעילים בהתנדבות הולך ועולה, ואנו חשים שיש ביקוש מאנשי המקצוע ומן הציבור בכלל, לסוג ולאופי הפעילות שלנו. שנית, הודות לתמיכה משמעותית של קרן ריצ'רד ורודה גולדמן, הורחב אף הצוות השכיר והוא מונה כיום את נילי ברוך – מתכנתת ערים, ענת ברקאי – רכזת חינוך, והדסה קרן – רכזת אדמיניסטרטיבית. תוכלו לפגוש את כולן בהמשך הערב.

נפלה בחלקי הזכות לעבוד בחברת נשות ואנשי מקצוע יקרים. פעילי **במקום**, אנשי מקצוע בתחום האדריכלות, התכנון, מדעי החברה והרוח, מקצועות הנחשבים בחלקם מתנשאים, מורמים מעם, אשר עושים מלאכתם ללא קבלת תמורה כספית, מתוך מחויבות לקהילה ולחברה שהם חיים בה. נסיעות לצפון הארץ ולדרומה, עבודה סביב השעון להכנת חוות דעת לעתירה דחופה לבג"צ, פגישות במקומות שונים ובשעות מוזרות, סדנאות בכפרים הבלתי מוכרים בנגב ועוד ועוד - כל אלה נעשים מתוך התלהבות, ללא תאוות פרסום או יוקרה, על חשבון זמנם הפרטי, ומתוך תחושת אחריות מקצועית. אחריות מקצועית - משמע שהמקצוע שרכשו אינו נחלתם בלבד, הם רואים בו כלי לשירות הקהילה והציבור ועושים כל שביכולתם כדי לממש יעד זה. תודה מעומק הלב לכולכם.

דווקא בימים טרופים אלו, הולך וגובר הצורך בבניית חברה אזרחית טובה, חזקה וצודקת יותר. אנו מקווים ומאמינים שפעולותינו יתרמו ולו במעט להגשמת מטרה זו.

המקום של המוסר

פרופסור עדי אופיר*, אוניברסיטת תל-אביב

ראשית, ברצוני להודות לכם על שהזמנתם אותי לכאן. פעילותכם בנושא זה הוותה הפתעה בשבילי, שכן לא הייתי מודע לה.

כשהוזמנתי לכאן, שאלתי את עצמי מה גורם לאדריכלים, למתכננים, לאנשים שעוסקים בעיצוב המרחב, להקדיש זמן לדיון על מוסר. כשקבוצת אנשים נאספת ומתלבטת כקהילה מקצועית בשאלות מוסריות (ואינה מסתפקת בהתלבטות של כל אחד מחבריה בינו לבין עצמו), נדמה שזה מעיד על סוג של מבוכה או לפחות על אי-נחת.

מסיבות היסטוריות, פוליטיות וכלכליות, נוצר פער, שנעשה כנראה בלתי נסבל, בין מה שאנשי המקצועות המרחביים רואים בשטח לבין מה שהם הוכשרו לעשות, וזוהי לומר כי פער מעין זה הוא המניע לפתיחת הדיון בשאלות מוסריות בהקשר המקצועי. מתגלה כאן מודעות לעובדה כי משמעות המעשה התכנוני או האדריכלי חורגת ממה שאפשר לתת עליו דין וחשבון במונחי תכנון ואדריכלות "מקצועיים".

לא ניתן לדבר על-כך במונחים של קשר בין מטרת הפרויקט והאמצעים להגשמתו, כיוון שמתברר שלמטרות יש הקשרים רחבים יותר ולאמצעים ואף לביצוע יש תוצאות והשלכות שלא נצפו מראש: בתכניות מעורבים גורמים שהם זרים לתכנון; התכנית משרתת או נוגעת לאוכלוסיות או לפרטים שלא היה להם ייצוג בתכנון. במילים אחרות, המתכנן או האדריכל מגלים שהם שותפים למשחק שלא הם קבעו את הכללים שלו, שיש להם שותפות מעטה יחסית במאבק על הכללים האלה, ומה שמונח על כך המאזניים אינו ברור להם לגמרי או שאינו מקובל עליהם. מכאן נובעת השאלה המונחת מאחורי המושג 'אתיקה' (בשלב זה פחות חשוב לדייק האם מדובר ב'אתיקה' או ב'מוסר').

* **פרופ' עדי אופיר** – מלמד פילוסופיה במכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות באוניברסיטת תל-אביב ועמית במכון שלום הרטמן בירושלים. ייסד וערך את "תיאוריה וביקורת" – כתב עת בין-תחומי לעיון ביקורתי בחברה ובתרבות בישראל". בין ספריו שפורסמו לאחרונה: "לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר", ספריית אופקים – עם עובד ומכון ון-לייר ירושלים, 2000. "עבודת ההווה: מסות על תרבות ישראלית בעת הזאת", הקיבוץ המאוחד, 2001.

הקשר זה של שאלות מזמין לדיון מגוון בעלי מקצוע ופרספקטיבות דיסציפלינריות שונות - כלכלנים, משפטנים, סוציולוגים, דמוגרפים וגיאוגרפים - וכולם אמורים להיות שותפים לניסיון להבין את משמעות המעשה התכנוני. עם זאת, לאחר שכל הנוגעים בדבר יתאספו ותהיה ביניהם אינטראקציה פורייה, תישאר השאלה המוסרית: איך ראוי לפעול בתוך המציאות המורכבת הזאת. מורכבות המעשה בתנאים כאלה של אי-נחת ובתחושה שתוצאות המעשה חורגות מן הכוונה וממה שאפשר לנסח בשפה המקצועית, מחייבת לעצור ולחשוב מעבר למומחיות של כל אחד מבעלי המקצוע.

הנושא הראשון שאני רוצה להתעכב עליו הוא נושא העצירה, ההשהיה והזמן לרפלקסיה (התבוננות, הרהור). זהו אפיון יסודי של המחשבה המוסרית מאז שיש מחשבה מוסרית. במחשבה המערבית, כבר אצל סוקרטס, מתגלה מומנט העצירה, השהיית המעשה, נטילת פסק זמן להתבוננות מבחוץ ולחיפוש אחר פרספקטיבה חדשה. אנו יכולים לקרוא זאת בכל הדיאלוגים הסוקרטיים של אפלטון, וזה חוזר על עצמו במקומות רבים. אפלטון מתאר סצנות דרמטיות ותיאטרליות כמעט, הכוללות הרבה תנועה ותיאורים מדויקים של מרחב. אך כשסוקרטס מתחיל לחשוב "פילוסופית" התנועה הזאת נעצרת - או מתחילים לנוע הטיעונים. אני חושב שמשחק כזה בין עצירה לבין תנועה חדשה, תנועה של המחשבה, קיים עד היום בכל מקום שקיימת בו רפלקסיה, ובכל מקום שחושבים בו מחשבה מוסרית. המחשבה המוסרית מחייבת לקחת מרחק מן המעשה, לשים אותו לזמן מה בסוגריים ולעשות במקומו "חושבים", לנוע במרחב אחר מרחב הפעולה היומיומי, בספרות של המחשבה.

כאן מתגלה הפרדוקס הראשון. כיוון שמדובר בשאלות מוסריות וכיוון שבשאלות מוסריות כמעט תמיד - לפחות בהקשרים המודרניים שאנו מדברים עליהם - מעורב מישהו שניזוק, שעשו לו עוול, שהפסיד, או מישהו שחייב בסכנה, נוצר מעין מדרון חלקלק, המוביל מעניינים של מה בכך ועד לשאלות של חיים ומוות. תמיד יופיע בשאלות מוסריות ממד של דחיפות. כל סיטואציה שנתפסת בעינינו כדילמה, מורה בהכרח על בעיה מוסרית, וכאשר יש דילמה יש לעצור ולחשוב, אבל זה בדיוק הרגע שבו מוכרחים להחליט מהר, אחרת הגורמים האחרים המשתתפים בסיטואציה כבר יעשו את מה שהם חושבים שנכון לעשות, את מה שכדאי להם לעשות, או את מה שהם עושים ממילא, ולא דווקא את מה שראוי לעשות.

כדי להתמודד עם פרדוקס זה נוהגים להשתמש ב"אביזרים תרבותיים" מוכרים. הם מכונים בשמות שונים: "ערכים", "זכויות", "קוד מוסרי" או "נורמות", אולם בעיקרון אחת היא משמעותן, משום שהם ממלאים תפקיד דומה בשיח המוסרי. אלו מעין נוסחאות המדריכות אותנו מה לעשות ברגעים הקשים, ברגע שהפעילות הספונטנית הרגילה שלנו - כאזרחים, בעלי מקצוע או אנשים המתוכננים לפעול בצורה מסוימת - נעצרת לטובת שיקול הדעת המוסרי. ברגעים כאלה אנו תוהים לפי איזה ערכים לפעול, איזה זכויות נשללו פה או מהו הקוד המוסרי הרלוונטי בהקשר המסוים הזה.

הקוד המוסרי מאגד למעשה ערכים, זכויות, ונורמות. הוא מופיע כמעין קיצור דרך, שכבר כולל בתוכו את מה שמתמע מכל אלה. הוא אינו חייב להיות מנוסח בפירוט, כמו הקוד האתי של צה"ל למשל, די בכך שקיים נוסח מוסכם של הצגת הבעיה והצעה לפתרונה, המקצר את הדרך וחוסך מחשבה. קוד כזה חשוב מאוד שבוחנים את הסיטואציה המוסרית מנקודת המבט של דחיפות ההכרעה, ובעייתיות מאוד כשחושבים על הצורך ברפלקסיה.

הקוד הוא אופן של ארגון המציאות, ושל עיגון המחשבה בתוך מסגרת מושגית נתונה - אופק מוכר שפותחת תרבות משותפת. אבל המסגרת הזו מרחיקה מראש כל אפשרות להעמיד בסימן שאלה את מושגי היסוד, והאופק סגור לתרבות אחרת. לפיכך, משמש הקוד המוסרי כמנגנון יעיל לסגירת שאלות מוסריות.

נניח שהדילמה שמונחת לפני היא ניגוד אינטרסים בין מזמין העבודה לבין הדייר במרחב שאני מתכנן. למי אני מחוייב יותר? הקוד ייתן לי איזשהו פתרון. כשתתעורר הדילמה אזכר בקוד, אחזור לסיטואציה ואפעל במהירות כפי שצריך. זאת כמובן אשליה. כי איך ניתן להגדיר "כפי שצריך"? האם באמת הפעלתי את הכלל הנכון במקרה הנידון? האם זה הכלל שחל במקרה הזה? האם הבנתי נכון את המקרה עצמו? וכאן אנו מגיעים לפרדוקס השני של השיפוט המוסרי: היחס בין הניסוח הכללי של החוק המוסרי (או הנורמה, או הערך) לבין ההכרעה, שהיא תמיד פרטיקולרית.

ניסוח הכלל, הערך או הזכות נעשה תמיד במונחים כלליים, שניתן להחילם על מקרים רבים מאותו סוג. אבל בכל סיטואציה של שיפוט עלינו לבדוק האם המקרה הזה הוא מסוג המקרים שהכלל חל עליהם. אולי במקרה המסוים הזה ישנם הבדלים חשובים שראוי להביא בחשבון? להכרעה הזו אין כלל, שכן אילו היה לה כלל היינו פשוט מסיגים את הבעיה צעד אחד לאחור.

היינו צריכים לשאול האם ההכרעה הזו שאנו עומדים בפניה שייכת לסוג ההכרעות שכלל ההכרעה חל עליהם. וכן הלאה, בנסיגה אינסופית לאחור. שכן, אם ההכרעה היא תמיד פרטיקולרית והכלל מנוסח תמיד במונחים כלליים, הקישור ביניהם הוא תמיד קפיצת אד הוק. עניין זה נכון לגבי כל שיפוט, לא רק לגבי השיפוט המוסרי, אך לבעייתיות הקישור יש משמעות מיוחדת בשיפוט המוסרי. שכן טעות בהחלת הכלל, אי-הכרה בייחודו של המקרה הנידון (מתוך בורות, הכחשה, או אי-הבנה), היא האב טיפוס של עוול מוסרי.

העוול צומח במקום שבו הפעלה של כללי-מעשה אינה מביאה בחשבון את הייחוד של המבנה המסויים, את הנסיבות המיוחדות של הדיירים במקום מסוים (כי הם עניים מאוד, עשירים מאוד, מהגרים מאתיופיה, או בדואים - וגם אלו הכללות שחוטאות למקרה הפרטי). במילים אחרות, גם אם תימצא מערכת מוגדרת של כללים, מונחים או ערכים, בעיות השיפוט וההכרעה המוסריים יישארו פתוחות בדיוק כפי שהיו קודם, אולי אף יותר, מפני שהכלל יוצר אשליה שיש מנגנון לטיפול בבעיה, ועל-כן מסייע להדחיק את השאלה המוסרית ולא לאפשר לה להופיע כלל.

בסיטואציה מורכבת ובעייתית כל-כך, אחת התגובות המוכרות היא כמיהה למומחה שיורה לנו מה לעשות. המומחה בכל תחום הוא לא רק זה שמכיר את הכללים, אלא זה היודע איך בדיוק להשתמש בהם ואיך לקשר את הכלל עם הפרט. אם כן, אולי בסיטואציה הבעייתית של השיפוט המוסרי אנו זקוקים למומחה למוסר. ואמנם, אנו מכירים בינינו כמה אנשים המוצגים כמומחים למוסר והמנסים לנסח קודים אתיים להקשרים מקצועיים שונים ואף להדריך אנשים כיצד לפעול על פיהם. בתרבות שלנו אנו מכירים את ההתייחסות הזו לשאלות מוסריות בעיקר דרך עבודתו של פרופסור אסא כשר. כשר מייצג זרם שלם של התמקצעות המוסר בעולם המערבי, הבאה לידי ביטוי לא רק בכתיבת קודים מוסריים אלא בייסוד כתבי עת המגדירים את "האתיקה היישומית" כתחום בפני עצמו, במיסוד ועדות אתיקה בתחומים שונים ובהקצאת משרות ייעוץ והדרכה ליד גופים שונים כבתי-חולים, מוסדות חינוך, לשכות עורכי דין, ואצלנו כאמור גם הצבא.

אינני מתכחש לצורך בקיצור דרך ובהדרכה מסודרת בסיטואציות מוסריות; אני מתנגד לאשליה שמנגנונים כאלה מטפחים, לפיה הפרדוקסים של השיפוט המוסרי ייעלמו אם רק ייעשה שימוש בקוד או במומחה המתאים.

כאשר מופיע המומחה, לא רק שהפרדוקסים הקודמים נשארים במקומם, אלא שמופיע פרדוקס חדש: מי מסמיך את המומחה? מי מוסמך לשפוט אם השופט הזה שופט את השיפוט הראוי מבחינה מוסרית? האם יש מומחים להסמכת מומחים למוסר? ומי הסמיך את אלה? שאלת ההסמכה מוכרת כמובן גם מתחומים אחרים. איך אכיר במישהו שהוא מומחה לארכיטקטורה? אשאל מומחים מוכרים לדעתם ואבקש מהם להעיד על המומחה. ומניין ההכרה במומחים המוכרים? מטעמם של מומחים מוכרים שקדמו לאלה. ועל-ידי מי הם מוכרים? על-ידי מומחים אחרים, וכך הלאה.

מנגנון ההסמכה הוא מנגנון פנימי בכל תחום שזכה לאוטונומיה תרבותית יחסית. כך הפילוסופים מסמיכים את עצמם, כך המדענים מסמיכים את עצמם, וכך מסמיכים את עצמם מבקרי האמנות. אם נבדוק את המנגנונים האלה מקרוב נגלה עד מהרה שבכל אחד מהם ישנה מידה מסוימת של שרירות ושל מקריות היסטורית, ותמיד יש מקום לביקורת שתצביע על השרירות ועל המקריות האלה. ביקורת כזו אינה יכולה להיות חיצונית לחלוטין, שכן שום מומחה לא יכיר בה, אך היא גם אינה יכולה לכבד תמיד את גבולות התחום המוכרים על-ידי המומחים, שאלמלא כן היא רק תשוב ותאשר את מה שנקבע בתוך התחום עצמו, ותתקשה להעמיד בסימן שאלה את מומחיותו של המומחה.

אבל הבעיה החריפה בשיפוט המוסרי איננה בצורך לחרוג מגבולות התחום כדי לבקרו, אלא בעובדה שהמוסר איננו תחום בעל גבולות מוגדרים. אין בתרבות שלנו משהו שאפשר לכנות "שדה מוסרי", שיהיה מקביל לשדה המדעי או האמנותי, למשל. המוסר אינו קיים כמערכת תרבותית, כמו זו המקיימת את הפעילות המדעית, המשפטית, הדתית או האמנותית. היעדרה של מערכת תרבותית כזו הופכת את המומחה המוסרי לשרת של המוסד המזמין וכופפת מראש את שיקוליו המוסריים לאילוצים המבניים ולאינטרסים המיוחדים של המוסד הזה. בעיה אחרת, חריפה לא פחות, בניסיון לנסח אתיקה מקצועית, חורגת מסדרת הפרדוקסים שהצגתי עד כה. זו הנטייה הברורה של הלשון המקצועית, בכל תחום, לדה-פוליטיזציה של השאלות שעל הפרק. ההנחה של הלשון המקצועית היא, כי בעל המקצוע (בכל תחום) יודע לשקול שיקולים ענייניים לפי תחום מומחיותו, ולהניח בצד שיקולים "זרים".

השיקול המקצועי הוא שיקול חסר פניות, נטול אינטרסים כלכליים ופוליטיים, וחסין מפני תשוקות אחרות שעלולות להתערב בשיפוט. לדוגמה: אם אני אדריכל מקצועי, אני מציג את התכנית שהכנתי, מציע חלופות שונות ואומד את מחיריהן, אבל איני אומר את מה שאני אומר מפני ששילמו לי להציג את הפרויקט כך ולא אחרת. המקצועיות שלי מוטלת על כך המאזניים בכל פעם שמופעלים עלי לחצים – כלכליים, פוליטיים, או אחרים – לקבוע את העדפותי על-פי שיקולים שאינם תכנוניים.

מקצועיות היא מנגנון הגנה מפני פוליטיזציה והשחתה על-ידי אינטרסים זרים. אבל בעיות מוסריות, בעיקר כאלו שאדריכלים נתקלים בהן, מתעוררות בהקשרים פוליטיים. הפער שבו פתחתי – בין מה שהמתכנן חושב שהוא עושה לבין מה שהוא עושה למעשה – נטוע כולו בהקשר הפוליטי של עבודתו.

שיקול הדעת המוסרי מחייב על-כן לעשות פוליטיזציה, להחזיר את השיקולים המקצועיים להקשרם הפוליטי. תכנון נכון של יישובים לבדואים או של שכונת מצוקה בירושלים מחייב לערב את נקודת המבט הפוליטית בזו של המשפטן, הדמוגרף, האנתרופולוג, הגיאוגרף והארכיטקט. זה יהיה לא-מקצועי לא להביא בחשבון את כל המשתנים הפוליטיים ואת המשמעות הפוליטית של התכנון המקצועי. אם המומחה המוסרי יבקש בשלב הזה להחזיר את הדיון לספירה של שיקול דעת א-פוליטי, יתיימר לנטרל את המשתנים הפוליטיים בדיון, את המשמעויות הפוליטיות של פתרונות שונים לדילמה המוסרית ואת המשמעויות המוסריות של עמדות פוליטיות, נאלץ לשלח אותו לדרכו.

השיח המוסרי, אם כך, מחייב פוליטיזציה. הכוונה אינה לפוליטיזציה וולגרית של הדיון המוסרי אלא לפתיחה של הדיון הפוליטי מנקודת מבט מוסרית. יש לשים על השולחן את האינטרסים הפוליטיים ואת האילוצים הפוליטיים המעורבים ולברר את המשמעויות המוסריות שלהם. באומרי "פוליטיזציה" אני מתכוון להחזרת הדיון מהספירה המקצועית, שבה יש כניסה למומחים בלבד, אל הספירה הציבורית שבה הכניסה פתוחה לכולם – כלומר לכל האזרחים. הספירה הציבורית היא מקום של דיון משותף **בעניין המשותף**. עניין משותף הוא העניין שאנו מתעניינים בו בדיון המוסרי ושיש לנו בו אינטרס. לכל אחד זכות לקחת חלק בדיון על העניין המשותף, ובאחריותו של המתכנן לפתוח את הדיון בפני כל אחד, לחנך אנשים שמתקשים להיכנס לדיון ולתת בידיהם כלים שיאפשרו להם להשתתף בו.

על הדיון בעניין המשותף להתנהל בלא הגבלות. מנקודת מבט מוסרית אפשר להעמיד בסימן שאלה כל הגבלה על הדיון, הן מבחינת הנושאים המועלים בו והן מבחינת האנשים המשתתפים בו. דרישה זו נתפסת כמשהו מטריד אך היא אופיינית לעניין המוסרי - לעניין המוסרי אין גבולות. מתוך ההיגיון הפנימי שלו הוא אינו נעצר בשום מקום. אם הוא נעצר, הרי זה מפני שמישהו אומר "אין לי כוח יותר", "הגיע הזמן לעשות משהו אחר", "עכשיו אני רוצה להרוויח כסף", וכך הלאה. כשלעצמו, העניין המוסרי הוא טיפוס ויראלי אשר מנגע כל דבר אנושי. על כל דבר אנושי אני יכול לשאול האם זה ראוי: האם ראוי לבנות פה; האם ראוי להרוס פה; האם כך ראוי לתקצב את עבודות התשתית במועצה הזאת, האם כך ראוי לקיים את הדיון על עבודות התשתית; האם ראוי להשקיע בזה זמן; האם ראוי לשבת בכנס כמו זה ולבלות זמן בדיון על מוסר? בכל עת ועל כל פעולה אפשר לשאול "האם זה ראוי".

במילים אחרות, הצד השני של העובדה שלמוסר אין שדה משלו הוא העובדה שהעניין המוסרי מחלחל - או יכול בעיקרון לחלחל - לכל מקום. לכאורה המוסר נמצא בכל מקום; למעשה, מבחינה תרבותית, מבחינת העוצמה התרבותית שלו, המוסר אינו נמצא בשום מקום. עכשיו אני מגיע לכותרת הרצאתי - "המקום של המוסר". למוסר אין שדה משלו ואין מערכת תרבותית משלו, ואין מקום מובהק משלו, ובניגוד למדע או למשפט, כשמופיע המוסר הוא אינו מייטר את שיקול הדעת המוסרי של ההדיוט. ברצוני להתעכב על העניין הזה כי זה אינו דבר טריוויאלי, אף שאפשר לטעות ולתפוס אותו ככזה.

מאז המאה השמונה-עשרה, כל התחומים האחרים של השיפטים האינטלקטואלים זכו לספירה תרבותית משלהם ולמקום משלהם במובן שאבהיר מיד. כך לגבי המשפט, כך לגבי הפוליטיקה, כך לגבי האמנות, או המדע, וכך גם ביחס לדת, שהצטמצמה לתחום משלה. לכל אחד מסוגי הפעולה התרבותית האלה יש ספירה או שדה תרבותי שבתוכו מתרחש מה שקודם תיארתי כמנגנון להסמכת המומחים, ובתוכו נקבע ההון הסימבולי הרלוונטי לכל תחום (אני מסתמך כאן על תפיסת השדה התרבותי של הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (Pierre Bourdieu)).

ההתארגנות של כל תחום כזה היא התארגנות שאפשר לתאר אותה סוציולוגית במונחים מרחביים: יש לתחום גבולות שלא כל אחד יכול לחצות, ישנם שערי כניסה ויציאה, ישנם מסלולי הכשרה, באוניברסיטה למשל, שמאפשרים להכניס הדיוטות פנימה, להעביר אותם בצעד מדוד, דלת אחרי דלת, עד שהמתלמד מגיע למקום בעל ההון המדעי או המשפטי, וכיוצא בזה. בכל שדה ישנם מנגנוני בקרה ומתקיימים יחסי כוחות המייצבים את המבנה, את המאבקים הפנימיים בין מרכז לשוליים ואת חלוקת ההון הסימבולי בין העמדות השונות.

בכל שדה מתנהלים מאבקים בין תופסי עמדות שונים, בין אנשי המרכז, האורתודוקסים, לאנשי השוליים, ההטרודוקסיים. מאבקים מתנהלים על גבולות השדה ועל שערי הכניסה: מה נחשב בדיוק למדעי או לאמנותי, ומי מוסמך להכריע, האם כל עניין נתון להכרעה משפטית או שיש דברים שאסור לבית המשפט להתערב בהם, וכדומה. כל אלה הם מאבקים על גבול, ובכל מקום שעובר בו גבול ישנו גם ארגון מרחבי.

השפה המרחבית כאן איננה רק מטפורית. לכל המערכות התרבותיות שהזכרתי ישנם אתרים מובהקים משלהם: המעבדה היא המקום המובהק של המדע, בית המשפט הוא ביתה של המערכת המשפטית, המוזיאון הוא האתר המובהק של האמנות, ולצדו ובדרך-כלל בצלו, פועלים אתרים נוספים כסטודיו וגלריות. בכל מקום כזה יש חשיבות יוצאת מן הכלל (הרבה יותר ממה שמכירים בדרך-כלל סוציולוגים של התרבות) לארגון הפיזי של האתר.

למעשה, בכל סֵפֶרָה תרבותית ניתן לדבר על שלוש רמות או שלושה צירים של ארגון מרחבי: א. האתר עצמו (המעבדה, למשל: למי יש גישה למעבדה; איך היא מאורגנת ביחס לספרייה או ביחס לכיתה; איך מכתבי המרחב ומאפשר את התצפית; האם המעבדה היא גם כיתת לימוד ומה הזיקה בין מרחב הלימוד למרחב התצפית - כל אלה עניינים קריטיים להבנת הפעילות המדעית).

ב. הסֵפֶרָה התרבותית, כלומר הגבול המטפורי של התחום, עצם קיומו של תיחום בין המדעי ללא-מדעי, למשל, או בין המשפטי ללא-משפטי, הדתי ללא-דתי.

ג. הציר השלישי, שעליו לא ארחיב כאן את הדיבור, הוא הרישות. בכל סֵפֶרָה תרבותית פרושות רשתות מובנות של חליפין ותקשורת בין אתרים ספציפיים, בין המקומי למה שנמצא בחוץ לארץ, בין אתרים בתוך הסֵפֶרָה התרבותית ובין אתרים שמחוצה לה (נניח בין המעבדה לבין הבנק, בין המעבדה למשרד המשפטים, וכיוצא באלה).

למוסר אין אתר משלו, ואין רישות משלו וספק אם ישנם מנגנונים של תיחום תרבותי המפרידים בינו לבין תחומים אחרים. מדוע לא זכה המוסר לסֵפֶרָה תרבותית משלו ולא זכה למקום משלו, מעין בית מקדש למוסר? זו שאלה שמעוררת הרבה מחשבה ואינה מובנת מאליה. מה קורה במצב כזה מבחינת הפעילות, שיקול הדעת והמעורבות המוסרית של כל אזרח בשאלות המוסריות שעולות לדיון בסֵפֶרָה הציבורית? מה אפשר ללמוד מהיעדרה של סֵפֶרָה כזו, מהיעדר מיסוד כזה של הפעילות המוסרית? אנסה להמחיש את השאלות האלה באמצעות השוואה ליחסו של האדריכל למקומות כגון בית חולים, בית ספר, מעבדה או מוזיאון, אשר מהווים אתרים מובהקים של פעילות תרבותית מסוג מסוים.

הארכיטקט שאמור לתכנן את המקום צריך להישאב לתוך הספירה התרבותית, להבין את החוקיות הפנימית שלה ואת היגיון היחסים בתוכה כדי לתכנן מבנה שיתאים למה שהמשתמשים זקוקים לו. עיצוב המרחב בבית המשפט, למשל, צריך להביא בחשבון את היחסים בין שופטים, עורכי דין, נאשמים ועדים, שמכתיבה המערכת המשפטית. אדריכל מקצועי הוא זה שיודע להקדיש זמן ללימוד ההיבטים השונים של הפעילות התרבותית, המדעית או הרפואית שאמורה להתנהל באתר שהוא מתכנן.

בעל העניין המוסרי, לעומת זאת, המעוניין לפתוח את המקום לדיון מוסרי, צריך לדון עליו מבחוץ. הוא אינו יכול להתמסר להיגיון של המערכת התרבותית ולתכתיבים של השיטה, עליו לשים אותם בסוגריים, לדעת להשעות את היגיון הפעילות במקום. כשהאדריכל הופך בעצמו להיות לבעל עניין מוסרי יש כאן השעיה כפולה, על האדריכל קודם כל להשעות את האופן שבו הוא מתמסר למקום ואחר-כך לתפוס מרחק ביחס למה שנעשה במקום הזה.

את העבודה הזאת צריך להתחיל מאיזשהו מקום, ואפשר להתחיל מכל מקום, כי אין שום מקום מיוחד לעניין המוסרי, אין לו עוגן שיוכל להישען עליו בבואו "לעשות פרובלמטיזציה", ולהציב סימני שאלה מוסריים על התנהלות המקום שבו מתעניינים.

בכל זאת, נדמה לי שהמשחק אינו פתוח לגמרי, וגם לא שרירותי לגמרי. אין כאן מצב של "הכל הולך" (anything goes), לא מבחינה עקרונית ולא מבחינה תרבותית מעשית. המרחב החברתי איננו הומוגני מבחינה מוסרית. יש אזורים רגישים יותר לשאלות מוסריות, יש אזורים שבהם שאלות מוסריות עולות בתכיפות רבה יותר, וסימני השאלה המוסריים מפוזרים בצפיפות רבה יותר מבאזורים אחרים.

בתחילת דברי דיברתי בעיקר על בעיית השיפוט המוסרי. אמרתי שלשיפוט המוסרי אופי ויראלי, שהוא יכול להתנחל בכל נקודה במרחב החברתי, ללא הבחנה. כי כשאנו מתבוננים במוסר מנקודת המבט של השיפוט, ושל הנימוקים להכרעה המוסרית, כפי שאנו רגילים לעשות במסורת המחשבה במערב לפחות מאז קאנט, העיקר הוא צורת השיפוט, או המבנה הלוגי של ההנמקה, ולא התוכן. מנקודת המבט של צורת השיפוט כל עניין נראה רלוונטי באותה מידה לשיקול הדעת המוסרי.

אבל זה אינו מדויק. יש עניינים דחופים יותר ועניינים דחופים פחות. יש נושאים שבהם הצגת השאלה "האם זה ראוי" תיתפס כמטרד; יש עניינים שבהם אי הצגת השאלה תיתפס כהתחמקות מאחריות מוסרית. במקום להסתכל על השיפוט המוסרי, אני מציע להסתכל על העניין המוסרי - במשמעות של נושא ומה שמונח על כך המאזניים - אשר מזמן את השיפוט המוסרי.

אתם עובדים עם קבוצות אוכלוסייה שאין להן בדרך-כלל גישה למערכות התכנון, כגון מיעוטים אתניים, קהילות עולים וקהילות שנמצאות בשוליים הכלכליים והחברתיים. אתם מדברים על קהילות הנמצאות בעמדת נחיתות מקצועית, כלכלית או אזרחית במאבק להשיג שוויון תכנוני. אתם מדברים בלשון המעטה על חולשה. אבל מאחורי החולשה הזאת ישנם מצוקה, סבל, דיכוי ועוול, זה בדיוק המקום שמזמן את העניין המוסרי. אחריות מוסרית נמדדת ביכולת לזהות את האופן שבו מקום מסוים מייצר סבל ואובדן מיותרים, שאין להם הצדקה ושהיה ניתן למנוע אותם.

אם נכון לזהות את העניין בסבל ובאובדן מיותרים כעיקר העניין המוסרי, יכול להיות שבתרבות שלנו, הפוסט-מודרנית, העכשווית - ואני מתכוון לתרבות של שלושים השנה האחרונות - מופיע בכל זאת מקום של מוסר, באותו מובן שבו דיברתי קודם על המקום המובהק של המדע, הדת או האמנות. זהו מקום שלא נתפס בעבר כמקום של פעולה מוסרית. הוא בעייתי ביותר מצד עצמו וגם אינו צריך לשמש בהכרח מודל לכל פעילות מוסרית באשר היא, ובכל זאת הוא "המקום של המוסר" במובן זה שהוא מוקד של התכוונות מוסרית, אתר של מומחיות מוסרית, וזירה שסביבה ובתוכה מתנהלת הסמכת המומחים המוסריים, ובתוכו מבקשים המומחים המוסריים לכפוף את כל השיקולים האחרים - פוליטיים, כלכליים ואישיים - לשיקול המוסרי. המקום הזה הוא המקום של האסון.

למקום האסון מגיעים מומחים שונים ומשונים: מומחים לחילוץ ולטיפול הרים, לחפירת מנהרות, לשקום מערכות בויב וטיהור מקורות מים, להקמת מחנות ולניהולם, רופאים המתמחים במחלות טרופיות ובמגפות, ואחרים המתמחים בתת-תזונה ובהטסת מזון. כל המומחים האלה פועלים לטובת עניין אחד: להציל חיים, למנוע סבל מיותר ולשקם מערכות חיים שנהרסו. המיומנויות וההתמחויות שלהם משועבדים - להלכה, אם לא למעשה - לעניין האחד הזה. הפעילות שלהם מתנהלת באתר מוגדר פחות או יותר, אתר האסון, ובסביבתו.

בתרבות שלנו מקום האסון משמש כפרדיגמה של מקום מוסרי. אני מבקש לשאול לסיים - רק כדי לפתוח פתח לדיון, שנדמה לי מסקרן ומעניין מספיק כדי לחזור אליו - האם העניין המוסרי שלכם בשכונת המצוקה או במאהל הבדואי אינו מניח כבר את המקום המיועד לתכנון כמקום מועד לאסון? האם אינכם תובעים לפתוח את שאלות התכנון לדיון מוסרי במקום הזה, מפני שאתם רואים באופק את האסון הקרב? נדמה לי שדימוי האסון מארגן את הפעולה המוסרית, גם אצל מי שמדבר בלשון של זכויות או של אתיקה מקצועית - לפי תנאי הזמן והמקום. בתנאי הזמן והמקום שלנו לשון הזכויות או הקוד האתי הם כלים המשמשים אותנו כדי לקדם את פני האסון, כדי להיות שם לפני שהאסון בא וכדי שהאסון לא יבוא.

אדריכלית יהוטל שפירא, במקום

בכוונתי לקשר בין מספר נקודות שהועלו בהרצאה לבין שאלות אתיות ומוסריות הנובעות מעבודת **במקום**.

בשיחותי הקודמות עמו, הבחין פרופסור עדי אופיר בין אתיקה לבין מוסר. אתיקה כעיסוק בשאלות הנוגעות לבחירה של העצמי; בחיים הראויים והנכונים לי ולאנשים אחרים לחיות אותם; הכפופים למידה אסתטית; לחוק עצמי אוטונומי; לחוק ולמשפט של המדינה או לנורמות חברתיות, אל מול מוסר הקשור יותר להתמסרות ללא מידה לאחר המצוי במצוקה, כשהיעד מוגדר וממוקד באורח קונקרטי.

חשיבות ההבחנה בין אתיקה לבין מוסר כחלק ממטרת יום העיון, היא להביא למודעות את מערכת הבחירות הערכיות הקיימות בבסיס עמדת המתכנן, לבחון את נורמות הפעולה המקובלות של המתכננים ולהעמיד את נקיטת העמדה כנושא לדין משותף. לדוגמה: בדילמה העלולה לנבוע מניגוד האינטרסים בין מזמין העבודה לבין הדייר במרחב המתוכנן, נעה ההתלבטות בין השאלות מי אני רוצה להיות או איך אנו כמתכננות רוצות לעצב את עצמנו ואת חיינו, לבין הצורך להיענות למצוקתו או לצורכיו של מישהו אחר.

שאלות אלו של אתיקה ומוסר נמצאות בבסיס כל הליך תכנון ופעילות תכנון הבאים לסייע לאוכלוסיות במצוקה. חשיבותן היא במודעותנו למשמעות העמדה שאנו נוקטים בה וביכולתנו לבחון את עצמנו, בכל תהליך תכנון שאנו **במקום** בוחרים לקחת בו חלק. השלכתן המעשית מתבטאת בסתירה שנוצרת לעתים בין הצורך בסיוע דחוף לציבור נפגע לבין הרצון של **במקום** ליצור שינוי אתי בנורמות התכנון - ההכרעה בבחירת אופן הסיוע, משמעותית לציבור הנפגע. נראה כי האידיאל והאתגר בעבודת **במקום**, הם בשילוב הממד האתי והמוסרי זה בזה.

אולם החשיבות אינה רק בחשיפת המורכבות של עמדת המתכנן אלא במידה לא פחותה גם בחשיפת המערכת שהמתכנן פועל בה: המערכת הכלכלית, החברתית, התרבותית והפוליטית המייצרת וגם מעלימה את דפוסי הייצור של הרעות (כפי שמגדיר זאת פרופסור אופיר), כלומר את הגיאוגרפיה של האובדן ואת הפגיעה בזכויות אדם הנגרמות כפועל יוצא של תהליך התכנון.

ראוי להעלות את הרעות - הבאות לעתים לידי ביטוי בניסוחים מקצועיים כגון: אחוזי בנייה מותרים, שטח בלתי מתוכנן, צו הריסה שיפוטי/מנהלי, שטח נוף פתוח וכו' - ולחשוף את הסבל, את האובדן, ואת הפגיעה בעצמיות, בזהות ובמרקם החברתי-תרבותי. על רקע הבעייתיות והחשדנות המתעוררים מייצוגי ה"אחר" במציאות הישראלית, מתקיים תיגו ושיוך עצמי גם בשיח התכנוני, המבחין בין מי שתומך בערכי התכנון המקובלים לבין מי שמבקר אותם. דפוסי תיגו והשתייכות אלו, על הקיבעון המאפיין אותם והיריבויות הצפויות מראש, ראויים אף הם לחשיפה ולדיון. בהקשר זה אצטט מספרו של **עדי אופיר "לשון לרע - פרקים באונטולוגיה של המוסר"**:

*"אני חושב למשל על אותו מלצר מפורסם שסארטר ייחס לו חירות, בין אם הוא משליך את הצלחת בפרצופו של לקוח מעצבן ובין אם הוא מוסיף לשרתו נאמנה למרות כל ההשפלות. אני מבקש לומר שמלצר זה **נוטל** לעצמו חירות - להמשיך או לחדול מלמלא נאמנה את תפקידו כמלצר - רק לעתים מזדמנות במהלך הערב, השבוע, או הקריירה כולה. זה קורה רק כשהמלצר מתפתה או מתגבר על הפיתוי לצרוח על הבוס, לסטור ללקוח, או סתם לנמנם עוד שעה במיטה ולאחר לעבודה. החיים החברתיים שלנו מלאים במנגנונים תרבותיים ושלטוניים שמבקשים להשכיח את ה"אפשרות האחרת", למחוק את הפיתוי שבה, אבל לא פחות מכך הם גדושים בפיתויים המתחזים כאפשרויות "אחרות", שמימושן רק משכפל את הסדירויות הקיימות ומטשטש את עקבות הקונטינגנטיות הממשית שלהן".¹*

המלצר של סארטר מעלה שאלות המתייחסות גם לבחירות אפשריות בתהליך התכנון. כיצד נדע כי בהציענו גישת תכנון אחרת, בחרנו בדרך המובילה לסדר נכון יותר, ואולי זהו מאחז עיניים המסמן סדר מפלה נוסף? כיצד נדע האם בחרנו בכיוון שמשמעותו האפשרית עלולה להיות קעקוע של כל סדר שהוא ואולי דווקא התנגדות לערכי תכנון קיים תביא לתהליך תכנון אחר?

1. אופיר עדי, **"לשון לרע - פרקים באונטולוגיה של המוסר"**, ספריית אופקים - עם עובד, מכון ון-ליר ירושלים, 2000, עמוד 313.

בין שיתוף פעולה לבין התנגדות כוללת (כמו זו העולה מתפיסתו של פאנון Fanon²) קיימות דרכי ביניים מגוונות, כגון ייצור שיתופי פעולה מפתיעים עם הרשויות³, שמטרתן לקעקע את הגבול בין שייכים ללא שייכים, מתנגדים ומצדדים, על-מנת לשנות הלכי מחשבה יסודיים, ליצור מחשבה מורכבת שטרם נחשבה ולשנות דפוסי חוזרים ונשנים של יצירת עוול, למען האפשרי, למען הניתן להיעשות, כדי שיותר אנשים יהיו נוכחים, נראים, יותר אנשים ייהנו מהטובין הציבורי ואולי גם כדי למנוע את המקום של האסון.

.2 Fanon Frantz, **Black Skin, White Masks**, Pluto Press, London, 1966

.3 T. T Minh-Ha, **Cinema interval**, New York, 1999. pp. 17-33

המוסר, תוכנית המתאר ומה שביניהם

מנחה: אדריכל יואב וינברג*, במקום

המוסר, תוכנית המתאר ומה שביניהם: מה בין מפה או תשריט זרועים בכתמי צבע, קווים וצורות לבין אתיקה? מה בין מלל טכני על ייעודי קרקע, מערכות הסעה, אחוזים וקווי בניין לשאלות מוסר? הביטוי "זכויות תכנון" יוצא מנקודת הנחה ששיח זכויות האדם, על כל משמעויותיו, רלוונטי לעולם התכנון; אך מה באמת המשמעות של זכויות ושל מוסר בעבודתם היומיומית של מתכננים? מהם הערכים המנחים אותנו בעבודתנו? בפנל הזה ננסה לטפל באופן קונקרטי יותר בקשר שבין המוסר לבין עבודת המתכנן, המתבטאת בעבודה יומיומית של הכנת תכניות מתאר ובעבודה מול הלקוחות, הממסד והתושבים.

כפי שנאמר קודם לכן, אנו **במקום** איננו מתיימרים להציג קוד אתי, אין לנו כוונה לצאת בסוף היום עם שורה של כללים ושל הגדרות מה צריך או מה לא צריך לעשות. אנו רוצים לשאול שאלות ולהעלות בעיות, כיוון שיש לנו רושם שבעיות אלו שוקעות בדרך-כלל עמוק מתחת לפני השטח.

בפנל נציג שלושה פרויקטים, לא בהכרח הגדולים ביותר ש**במקום** עסקה בהם בשנה החולפת, ולא בהכרח סיפורי הצלחה (אם הקריטריון להצלחה הוא פתרון או מניעת מה שהוגדר מראש כבעיית תכנון). הפרויקטים נבחרו כדי לבחון דילמות אתיות שנתקלנו בהן במהלך העבודה: דילמות של **במקום** כעמותה העוסקת בתכנון, ודילמות של אנשי **במקום** כחברי עמותה וכמתכננים.

שלושת הפרויקטים יוצגו בצמדים של מתכנן **במקום** ונציג של הגוף, קבוצת התושבים או העמותה, שהיו שותפים שלנו באותו פרויקט.

את הפרויקט הראשון יציגו מר איברהים אלהואשלה, יושב ראש הוועד המקומי קסר אל-סר וחבר המועצה האזורית לכפרים הבדואים הבלתי מוכרים בנגב ואדריכלית שירז סולומון **במקום**.

* **אדרי יואב וינברג** - בוגר המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל ומוסמך המחלקה לארכיטקטורה, אוניברסיטת מק-גיל, מונטריאול, קנדה (McGill University, Montreal, Canada). עובד כמתכנן בעיריית תל-אביב. חבר הוועד-המנהל ב**במקום**.

סדנת זכויות תכנון בכפר הבודאי קסר אל-סר

אברהים אלהואשלה*, קסר אל-סר

אני רוצה לברך בשם המועצה האזורית לכפרים הבודאים הבלתי מוכרים בנגב ובשם הוועד המקומי בכפר קסר אל-סר על הכנס הזה.

בשנים האחרונות, בזכות המאבק העיקש של המועצה האזורית ואסטרטגיית ההעצמה הקהילתית והתכנון האלטרנטיבי שנקטה, בתמיכה רחבה של ארגונים ושל מפלגות שונות, הכיר הממשל בשמונה כפרים בלתי מוכרים. אחד מהם הוא כפר קסר אל-סר, שבשנת 1995 הורה צו בית משפט לפנות אותו מעל שארית האדמה שנותרה לו לאחר הקמת העיר דימונה.

תכנית תמ"מ 1/24/4, שבמסגרתה הוכר כפר קסר אל-סר לתושביו בלבד, נחשבת למהפך בראיית התכנון הממסדי שבאופן מסורתי הציעה ערי ריכוז כפתרון לבעיית הבודאים, על-פי התפיסה: מקסימום ערבים על מינימום אדמה.

היום קיימת ועדת היגוי שבראשה עומד משרד הפנים ואשר אנו, הוועד המקומי ואנשי המקצוע מהמועצה, שותפים בכל דיוניה. ב-18 ביולי 2001 נערכה הישיבה הראשונה שעוגן בה מסמך עקרונות מנחים לתכנון שנוסח על ידינו, על-אף התנגדות המנהלה לקידום הבודאים בנגב. התמזל מזלו של אבי, חסיין אלהואשלה ז"ל, להיות נוכח בישיבה הראשונה להכרה בכפר כיושב ראש הוועד המקומי (הוא מת פחות מחודש לאחריה). אבא אמר בזמנו שזו רק התחלת הדרך וכי כעת יתנהל המאבק על תכני התכנית. היום הצלחנו לשנות הרבה מהמפות שהכין צוות התכנון בהתאם לדרישותינו, אבל הבעיה המרכזית היתה ונשארה שטח תכנית המתאר וסיסמת האופי הכפרי שהממשל מנסה לשווק.

שיתוף הפעולה בין עמותת **במקום** לבין המועצה האזורית לכפרים הבודאים הבלתי מוכרים בנגב והוועד המקומי בסדנת זכויות תכנון בכפר, התאפשר בזכות אסטרטגיית העצמה הקהילתית שנקטה כאמור, המועצה האזורית מאז 1997 ושבמסגרתה הוכנו תכנית מתאר ותכנית פיתוח רשות מוניציפלית לכפרים והוגשו לכל מוסדות התכנון במדינה.

* **איברהים אל-הואשלה** - טכנאי תעשייה וניהול במקצועו, תושב קסר אל-סר ויושב ראש הוועד המקומי בכפר.

על סמך תכנית זאת פנתה המועצה האזורית לבג"ץ, באמצעות האגודה לזכויות האזרח, נגד תכנית המתאר המחוזית 14/4, ובג"ץ הורה להכין תכנית מתאר חדשה בהתאם לתכנית המועצה.

הסדנה היתה מעניינת וזאת ההזדמנות להודות בשם המועצה ובשם הוועד המקומי של קסר אל-סר לעמותת **במקום** ולמתכנניה על העשייה.

בסדנה חשפנו את חזונו של הגברים ושל הנשים אשר הבליט את הקשר לקרקע כגורם מכריע בעיצוב הזהות ואת החלום לכפר חקלאי מתקדם אשר אינו סותר את המשפחה כמסגרת לשותפות ולעזרה הדדית. ציפיתי כי בסיום התהליך יהיה בידינו מסמך עקרונות להכנת תכנית מתאר שיגובש לאחר דיונים מעמיקים, אך בפועל העניקו לנו הסדנאות מודעות למכלול השיקולים המשפיעים על התכנון וסיפקו לנו כלים להתמודדות עם המשך התהליך.

אנו במועצה האזורית, מברכים על-כך שמתכנני **במקום** התחילו בשבוע שעבר להעביר חלק מהסדנה במסגרת הרצאות קהילתיות שמובילה המועצה האזורית בכפר ביר-הדאג'. אני מודה לכם שוב על ההזמנה וקורא לכל הארגונים לפעול בשיתוף פעולה עם המועצה האזורית למען הכרה בכפרים ולמען קבלת השירותים הבסיסיים כשאר אזרחי מדינת ישראל: מי שתייה סדירים, מרפאות, חשמל, בתי ספר וכו'.

עליכם המתכננים, לחשוב על המוסר, על האדם ועל זכויות האזרח כאשר מבקשים מכם להכין תכנית טרנספר לבדואים כפי שקרה לנחום דונסקי ולחבריו בתכנית מתאר מחוזית 14/4 שהתעלמה מ-70 אלף תושבים (שמספרם יגיע עד שנת 2020 ל-200 אלף) ב-45 כפרים שיושבים על 180 אלף דונם. שטחים אלו מהווים 1.3 אחוזים משטח הנגב, שרק 10 אחוז משטחו מאוכלס.

הנגב גדול מספיק לכולם לכן הוא משמש מבחן לאתיקה ולמוסר של המתכננים ושל מוסדות התכנון בישראל.

סדנת זכויות תכנון בקטר אל סר, יוני 2001

צילום: שרז סולומון

אדריכלית שירז סולמון*, במקום

ברשותכם אתחיל בסיפור אישי. פגשתי כאן את אדריכל בני לוי, שהיה מורה שלי כשהייתי סטודנטית בבצלאל. הוא הזכיר לי כי את פרויקט הגמר שלי בחרתי לעשות בנושא "תכנון יישובים לתושבים הבדואים בנגב". כבר כסטודנטית הפריע לי מאוד מצבם של היישובים הללו. בזמנו לא ידעתי לשים את האצבע על הבעיה ואולי היום אני סוגרת מעגל בנושא "שיתוף התושבים בתכנון".

היום אני לא מייצגת את עצמי אלא את עמותת **במקום** שבה אני חברה, חברות שאפשרה לי לקחת חלק פעיל בסדנה בשיתוף תושבי הכפר אל-סר.

אתחיל ברקע סטטיסטי קצר: מחצית מתוך 120 אלף התושבים הבדואים שחיים בנגב, חיים ביישובים שנחשבים על-ידי הממסד כלא מוכרים. מהות ההגדרה "לא מוכרים" עבור הבדואים היא שהם אינם מקבלים שירותים מהממסד: לא מים, לא חשמל, לא מרפאות ולא חינוך. הממסד אינו מכיר בהם.

במאי 2001 התחלנו בסדנת זכויות תכנון בכפר הבדואי קסר אל-סר. הסדנה היתה פרי יוזמה של עמותת **במקום** בשיתוף המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים בנגב והמרכז היהודי ערבי לפיתוח כלכלי. רצוננו לעבוד עם שני הגופים הללו, נבע מהצורך למזער את הקשיים, שאנו כמתכננים, חשנו שהיו עלולים להתעורר בשל השוני בין התרבות שאנו באים ממנה לבין התרבות של האוכלוסייה שאנו עובדים איתה. הרגשנו כי שיתוף פעולה עם גופים שעבדו בעבר בהצלחה עם הבדואים יהווה נקודת פתיחה מוצלחת וייתן יתרון לסדנה כולה.

אחת ממטרות הסדנה העיקריות היתה גיבוש נושא זכויות התכנון על-ידי התושבים, כלומר להגדיר עם התושבים, בהתאם לצורכיהם ועל-פי הבנתם, את מהות המונח "זכויות תכנון" כהכנה לקראת הגשת תכנית המתאר לוועדת ההיגוי שכללה את נציגי התושבים.

* **אדריכלית שירז סולמון** – בוגרת המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל. שותפה במשרד 'אבן ראשה ארכיטקטורה', העוסק בפרויקטים במגזר הציבורי והפרטי וכן בפרויקטים לשימור מבנים בתחום עיריית תל-אביב - יפו. חברת ועדת-הביקורת ב**במקום**.

- מטרות הסדנה כפי שגובשו על-ידי התושבים ועל-ידי עמותת **במקום**:
- * גיבוש חזון התושבים בנוגע לאופי היישוב העתידי
 - * עירוב התושבים בתהליכי התכנון המתבצעים בימים אלו
 - * העמקת מודעות התושבים למכלול השיקולים המשפיעים על עבודת המתכננים
 - * סיוע למתכנני היישוב בגיבוש תמונת מצב עדכנית לשם תכנון תכנית אופטימלית שתתחשב באופייה ובצרכיה המיוחדים של הקהילה הבודואית.
 - * מתן כלים מקצועיים לתושבים, לליווי צמוד של הליך התכנון כשותפים בוועדת ההיגוי.

כיום אנו נמצאים לאחר ביצוע הסדנה ואני שמחה לספר שהיא הסתיימה בהצלחה, לפחות מבחינת המטרות שהוגדרו. אתאר בקצרה את מהלך הסדנה: הסדנה נערכה בכפר קסר אל-סר במשך שש שבתות וכללה מפגשים בין נציגי התושבים שנבחרו מטעם המשפחות השונות, לבין קבוצת פעילים מעמותת **במקום** ומנחת קבוצות. הרעיון המרכזי שניצב בבסיס הסדנה היה דיאלוג מתמיד בין אנשי מקצוע בתחום התכנון לבין התושבים. לא באנו במטרה ללמד או להרצות ולא הגענו ממקום שמצהיר שאנו יודעים יותר. להפך, הפנייה לתושבים היתה: למדו אותנו איך יכול ואיך צריך להיראות הכפר שלכם, אחרת לא נוכל לעשרנו לעשות הרבה. ואכן, לכל אורך הסדנה היה דיאלוג מתמיד בין התושבים לבינינו.

- * בשלב הראשון התקיימה התמודדות עם סוגיות ערכיות הנוגעות להגדרת חלומם של התושבים וחזונם בנוגע לאופי הכפר העתידי. החזון הביא לידי ביטוי את צורכיהם החברתיים, הכלכליים והתרבותיים של התושבים. שלב זה בוצע תוך שימוש בדמיון מודרך ובמשחקי תפקידים, בהנחיית מנחת הקבוצות.
- * בשלב השני נעשתה היכרות עם הליכי התכנון על היבטיהם השונים, באמצעות משחקי סימולציה בנושאי תכנון, והרצאות על הליכי תכנון במדינת ישראל שהעבירו פעילי העמותה.
- * בשלב השלישי נעשה גישור בין תוצאות הסימולציות לבין שפת המתכננים והממסד, תוך שילוב כלל הנושאים שהועלו בשלבים הראשונים של הסדנה.

העבודה בסדנה הציבה בפני פעילי **במקום** דילמות שונות, שהיו קשורות להליך התכנון במישרין או בעקיפין, ונדרשנו לתת עליהן את הדעת. חשוב לציין כי לא תמיד היו לנו פתרונות בזמן אמת, ולעיתים לא היו לנו פתרונות כלל.

אחת הדילמות הקבועות בעבודה עם קהילה היא התהייה מי הם הנציגים, את מי הם מייצגים? האם הם באמת יכולים לייצג את כל האוכלוסייה? האם יש מקום להתערבות העמותה בבחירת הנציגים? בסדנה בקסר אל-סר השתתפו כחמישה-עשר מתושבי הכפר שנבחרו מראש על-ידי ראשי הכפר וייצגו את המשפחות השונות ללא קשר לגודל המשפחה. סמכנו את ידנו על התושבים, שהבחירה שלהם היא הבחירה האופטימלית למטרות הסדנה. אני רוצה לציין כי בסדנה בקסר אל-סר חזרנו והקפדנו בכל פעם לשאול האם המשתתפים לקחו את התכנים הביתה, האם הם העבירו אותם הלאה, והאם המשוב והדברים שעולים כשיח בסדנה עוברים בין כל התושבים.

משתתפי הסדנה אשר נבחרו לייצג את הכפר היו, כמובן, גברים. אני אומרת "כמובן" כי מי שמכיר את התרבות ואת המסורת הבדואית, יודע שלנשים אין אפשרות להיות שותפות בתהליך מסוג זה. פעילי **במקום** העלו את הסוגיה של ייצוג הנשים בסדנה. בתחילה נראה היה כי כך הם פני הדברים וכי לא יכול להיות עירוב של נשים בתהליך, אולם בשלב מאוחר יותר ותוך כדי דיון נינוח וסובלני בין פעילי **במקום**, לבין ראשי הכפר, הגענו לפשרה שכללה שתי פגישות עם קבוצות נשים, שנערכו במקביל למפגשים עם הגברים אך לא במתחם הסדנה עצמה.

אם יורשה לי לרגע לייצג את עצמי כאישה, יהודייה, אדריכלית, שגרה במרכז הארץ, הרי שניצבתי בפני בעיה אתית; אישית ומקצועית. הדיון נסב על עתיד הכפר, ועל איך תיראה השכונה הבדואית שבה יגורו הגברים, הנשים והילדים. אך בסיכוחו של דבר דיברנו רק עם הגברים, הקשבנו רק לרצונותיהם ולחלומותיהם - ללא ייצוג של קול האישה הבדואית בשיח החשוב הזה על עתידם. להרגשתי היו שותפים גם פעילים אחרים מ**במקום** ולכן שמחנו כולנו על שנמצא לכך פתרון. ההוכחה מבחינתנו, לחשיבותה של הפעולה הזו נמצאת בתגובות ובתשובות הנפלאות שקיבלנו מהנשים לסוגיות שהעלינו).

הדילמה הבאה שניצבה בפנינו היתה בנושא הפערים התרבותיים בין נציגי הקהילות השונות. כנציגי עמותת **במקום** אנו מהווים גורם אחד מעצם היותנו אנשי מקצוע, הגרים במרכז הארץ ואשר מייצגים קבוצת אוכלוסייה השונה מאוד באופי החיים שלה מהבדואים שגרים בנגב. מתוך כבוד והערכה לתרבות הבדואית ומתוך ההבנה העמוקה שהתכנון הוא כלי חשוב לשימור התרבות והמסורת הזו, עולות דילמות בנוגע למקומנו כמתכננים: האם יש מקום לביקורת שלנו על אופי התרבות האחרת, האם אנו יכולים והאם זה ראוי להביע את דעתנו במקרים כגון סוגיית הנשים שהזכרתי קודם?

דילמה אחרונה שארצה לדבר עליה היא הדילמה סביב נושא הבנת צורכי הקהילה החשובים ביותר. איברהים אמר לפני, ואני מצטטת "ציפיתי למסמך עקרונות מסודר... ", ומישהו אחר אמר לנו במפגש הסיום "רצינו תכנית בכיס". אני חושבת שכל מי שהשתתף בסדנה מטעם **במקום**, הבין בדיוק על מה הם מדברים. התושבים ציפו שבתום הסדנה תהיה להם תכנית שאיתה יהיה אפשר ללכת למנהלה לקידום הבדואים בנגב של מנהל מקרקעי ישראל, ולדעת שכך ייראה הכפר שלהם לאחר שהעלו על הנייר את חלומותיהם ופרסו בפנינו ואולי, בפעם הראשונה, גם בפני עצמם את חזונם. לא מפתיע לשמוע מהתושבים על-כך שציפו שיהיה באמת נייר מוחשי שהולכים איתו הלאה. זה לא קרה, כי בשאלה האם מתפקידנו לענות על הצרכים האלו של התושבים ולתפוס בכך את מקומם של המתכננים מטעם הממשל, או שמא תפקידנו לתת בידי התושבים כלים ארוכי טווח שיאפשרו להם בשלב מאוחר יותר לעמוד מול הממשל, לדבר איתו ולהביע עמדות ברורות ומנומקות - הכריעה **במקום** לטובת עבודה מול הממשל.

התקווה היא כי כלים מסוג זה יהוו עזרה גם בהמשך הדרך הארוכה שנכונה לקהילה הבדואית בדרך להשגת זכויותיהם.

סימולצית קוביות - סדנת זכויות תכנון בקסר אל סר, יוני 2001

צילום: ריבי נסים

קסר אל סר, 2001

צילום: שירז סולומון

את מי מפנים ובעבור מי בונים? היבטים חברתיים בפרוייקטים של התחדשות עירונית

אדריכל יואב וינברג, במקום

להבדיל מסדנת זכויות התכנון בכפר קסר אל-סר, הפרוייקט הבא לא נגע בקהילה ספציפית אלא עסק בשאלה עקרונית "את מי מפנים ובעבור מי בונים?" הפרוייקט מייצג את תחום הפעילות הציבורית של **במקום**, המתמקדת במקבלי ההחלטות ולא בציבור המושפע מההחלטות. תחום הפעילות הציבורית מעלה דילמות עקרוניות בנוגע לתפקידים של המתכננים בקביעת סדר-יום: האם יש למתכננים תפקיד? האם בכלל צריך להיות להם תפקיד? לא פעם אנו נתקלים בגילוי דעת של סופרים, אנשי אקדמיה, אנשי מדע או כלכלה בנוגע לנושאים העומדים על סדר היום הציבורי. נדמה, כי מעט מידי אנו שומעים את קולם של המתכננים. מסמך הצעות שנוסח על-ידי שתי"ל - שירותי תמיכה לארגונים לשינוי חברתי, השירות לעבודה קהילתית במשרד העבודה והרווחה ו**במקום**, הנו ניסיון להשפיע על סדר היום ההולך ומתהווה בשדה התכנון.

את הפרוייקט יציג בהמשך מר אבי סנדר מהשירות לעבודה קהילתית במשרד העבודה והרווחה ואני כנציג **במקום**.

"פינוי-בינוי" הפך בשנים האחרונות לכינוי כולל לתכניות בעלות רקע, היקף ואופי שונים, המקודמות על-ידי גורמים שונים: משרד השיכון, מנהל מקרקעי ישראל, רשויות מקומיות, יזמים פרטיים ובמקרים ספורים אף על-ידי התארגנויות של תושבים. העיקרון המשותף לכל התכניות הוא הניסיון לתכנן מחדש מרקם קיים באמצעות תוספת זכויות בנייה. התוספת, כלומר ההפרש שבין ערך הקרקע הקיים לערך הקרקע העתידי, אמורה לממן את עלות פינוי המבנים הקיימים, את בניית המבנים החדשים (בצפיפות גבוהה יותר), מתן פיצוי לבעלי הדירות ובסופו של התהליך, אף להשאיר רווח לגורם שייקח על עצמו אופרציה מורכבת זו על כלל סיכונה.

העובדה כי בתכניות פינני-בינני מעורבים לעתים קרובות גורמים ציבוריים, מביאה לא פעם לראיית התכניות כבעלות מניע חברתי או כמייצגות הדור החדש של תכניות שיקום שכונות. מנגד, המניע הכלכלי לתכניות ומעורבותם של כוחות שוק, מביאים לרתיעה מהן ולתפיסתן כיוזמה הרסנית של בעלי כוח מול תושבים חסרי ישע. בפועל, שתי התפיסות אינן מדויקות. סיבות חברתיות אינן המניע העיקרי לתכניות, ולעתים קרובות הן אינן מניע כלל. גם גורמים ציבוריים המקדמים תכניות פינני-בינני מנסים לעתים להתכחש לכל היבט "חברתי" בתכניות מחשש לירידת כוח המשיכה שלהן בעיני גורמים העשויים להתעניין ולהשקיע בהן. עם זאת, גם התדמית הדורסנית של התכניות אינה מוצדקת תמיד והפחד מהן מופרז. הרעיון כי בעל דירה יושלך מביתו לרחוב יום בהיר אחד על-ידי יום ש"רכש" את השכונה, הוא ברוב רובן של התכניות אינו מדויק. העובדה כי תמיד ניצבת כדאיות כלכלית מאחורי תכנית פינני-בינני היא זו האמורה להבטיח שהתכנית תהיה כדאית הן לבעלי הדירות והן ליזמים, ולכן אם לא יהיה לבעלים כדאי לעזוב את דירותיהם הם פשוט יישארו בהן. גם כאן יש לסייג ולומר שעיקרון זה נכון ברוב המקרים אך לא בכלום. הכדאיות הכלכלית היא גם זו הדוחקת את השיקולים החברתיים בתכניות, כי הרי שיקול חברתי משמעותו כמובן פגיעה בכדאיות הכלכלית. ניתן להעלות טיעונים רבים נגד הרעיון של פינני-בינני בכלל, וכנגד התכנית המוצעת על-ידי הוועדה הבין-משרדית להתחדשות עירונית בפרט. מבחינת נושא התכנון ניתן לטעון כי התייחסות למרקם אורבני קיים כאל גורם מועד לפינני או בשפה נקייה פחות - הריסתו ותכנונו מחדש כלוח ריק, היא תפיסה ארכאית העלולה להיות בעלת השפעה פיזית-אורבנית שלילית. טעון תכנוני אחר כנגד תכניות פינני-בינני הוא, כי הצפיפות ואופי הבינוי המתקבלים בשל התחשיבים הכלכליים, בעייתיים ביותר.

טיעונים אלו היוצאים מנקודת מבט תכנונית-פיזית הם גם בעלי השלכות חברתיות: הרס המרקם האורבני הקיים הוא גם הרס של מרקם חברתי. לצפיפות ולאופי הבינוי המתקבלים יש, מעבר להשפעות הסביבתיות או החזותיות, גם השפעות חברתיות מרחיקות לכת. מבחינה תכנונית-חברתית-פוליטית ניתן לתקוף את העמדה שתכנון עירוני צריך להסתמך אך ורק על היגיון כלכלי ועל כדאיות למגזר הפרטי. העובדה כי תכניות מסוג זה מוצעות על-פי רוב באזורים "חלשים" יחסית; פרק הזמן הקצר שאליו נדחסות התכניות תוך ניסיון לקבוע סד זמן לקידומן ולביצוען; הניסיון לקדם חקיקה שתאפשר התמודדות קלה יותר עם סרבני פינני ועם התנגדויות לתכניות ובמיוחד העובדה שתכניות אלו משאירות את האחריות בידי כוחות השוק ללא הצעת מנגנוני איזון או אלטרנטיבות, מחדדים את הטיעונים כנגד תכניות פינני-בינני.

ואם לא די בכך שהאחריות עוברת למגזר הפרטי, הרי שלאחרונה התבשרנו כי בניגוד להצהרות שניסו למנוע הדבקות תוויות חברתיות לפרויקט בראשיתו, הרי שכיום, משרד הבינוי והשיכון עצמו רואה בתכניות פיניו-בינוי תחליף לפרויקט שיקום שכונות. כלומר, מחד גיסא נבחרים מתחמים על-פי קריטריונים של ציפוף ושל כדאיות כלכלית תוך התייחסות מינימלית לפרמטרים חברתיים (עיון באוגדן "פיניו-בינוי" של משרד הבינוי והשיכון, לא יעלה ולו מילה אחת בנוגע לקריטריונים חברתיים לבחירת המתחמים לפינוי-בינוי). ומאידך גיסא מנצלים את ההזדמנות כדי להיפטר מפרויקט שהקריטריונים המרכזיים בו נשענו על פרמטרים חברתיים. פרויקט "התחדשות עירונית" הוא אחד האפיקים המרכזיים שמקודמות בהם כיום תכניות פיניו-בינוי. יחסי הציבור שנעשו לפרויקט, שהפכו אותו לבעל חשיבות לאומית, והעובדה שבתהליך בחירת המתחמים למסלול פיניו-בינוי נבדקו, קודמו והוגשו למיון עשרות מתחמים בכל רחבי הארץ, הביאו לכך שחשיבות הפרויקט ומשקלו בשיח התכנוני עולה על משקלן של התכניות המקודמות כיום באמצעותו. חשיבות זו היתה אחת הסיבות המרכזיות שהביאו את שתי"ל, השירות לעבודה קהילתית במשרד העבודה והרווחה ו**במקום** לנסות ולהתערב מתוך כוונה להשפיע על השיח תכנוני המתהווה.

אף-על-פי שנושא פיניו-בינוי מצוי במחלוקת, החלטתם האסטרטגית של גופים אלו היתה לקבל את התהליך כנתון, מתוך כוונה לא להילחם בו אלא להשפיע עליו, לאור תפיסה שהשפעה כזו תביא להצלחת התהליך על-פי הקריטריונים של התכנית עצמה להצלחה, כלומר, קידום ואישור התכנית ומימוש הבנייה בשטח. יש לציין כי החלטת **במקום** ביחס לפרויקט נעשתה אך ורק לצורך שיתוף הפעולה עם הגופים האחרים. **במקום**, ולמיטב ידיעתי גם הגופים האחרים, שמרה לעצמה את הזכות לפעול במקביל למתן סיוע לקבוצות תושבים בהתנגדות לתכניות פיניו-בינוי, במקומות שבהם יגיעו פניות לכך.

לצורך העניין נוסח מסמך הצעות שלא יעמוד בסתירה להנחיות הוועדה הבין-משרדית אלא יוכל להתווסף עליהן. המסמך הוצג לוועדה הבין-משרדית שהביעה תמיכה עקרונית בו ואף נתנה את הסכמתה להפצתו לרשויות המקומיות המקדמות תכניות פיניו-בינוי.

להצגת המסמך ולהצגת הדילמות האתיות של איש מקצוע מתחום העבודה הקהילתי, אני רוצה להזמין את מר אבי סנדר, עובד סוציאלי קהילתי, אחראי תחום פיתוח כח-אדם וחוסן קהילתי מהשירות לעבודה קהילתית במשרד העבודה והרווחה.

אבי סנדר*, משרד העבודה והרווחה

בראשית דברי אני רוצה להתייחס למפגש הבין-תחומי של אנשים העוסקים בתחום הפיתוח הקהילתי. מרבית הקהל, אם אינני טועה, הוא של מתכננים מתחום התכנון האורבני ובעלי הכשרה בתחום האדריכלות ולמעשה המפגש שאנו מקיימים הערב הוא של אנשי מקצוע העוסקים בפיתוח קהילתי בקהילות ספציפיות; מפגש בין אנשים שבאים מדיסציפלינות שונות השותפים לפיתוח חשיבה ותורה בתחום הפיתוח הקהילתי.

העבודה הסוציאלית הקהילתית מופעלת ברשויות המקומיות במסגרת המחלקות לשירותים חברתיים, הכוללות מגוון צוותים של עובדים סוציאליים קהילתיים.

ייחודו של העובד הסוציאלי הקהילתי מתבטא ביכולתו לראות את הקהילה מ"מעוף הציפור", לראות את התהליכים של פיתוח קהילתי מהיבטים שונים וביחס לסוגיות מגוונות: חברתיות, אורבניות-קהילתיות והכללת אוכלוסיות מוגדרות בתהליכי קבלת החלטות.

קיימות סטיגמות שונות ביחס לאוכלוסיות חלשות. על-פי תפיסתי אוכלוסייה חלשה זו אוכלוסייה חסרת עצמה פוליטית. דוגמה לכך היא אוכלוסיית הנכים. שביתת הנכים שהתקיימה לאחרונה יצרה מודעות ושינוי בדעת הקהל וכיום יש להם יותר השפעה על קבלת ההחלטות ועל תהליכי החקיקה. ההסבר לכך, להערכתי, הוא שהעוצמה שלהם גדלה. תפקידנו לשתף את האוכלוסיות המוגדרות כחלשות בשיח הקהילתי של קבלת החלטות.

בסוגיות קהילתיות אנו שואפים ליצור אינטראקציה ומערכות יחסים בין קבוצות ותת-קהילות שנמצאות לפעמים בקיטוב חברתי ויש צורך ליצור שיח משותף ביניהן על-מנת ליצור תחושה של קהילה.

* **מר אבי סנדר** - מוסמך החוג לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל-אביב. מומחה בעבודה קהילתית. כיום אחראי תחום פיתוח כח-אדם וחוסן קהילתי במשרד העבודה והרווחה. את עבודתו כעובד-סוציאלי קהילתי החל בשכונת פרדס-כץ בבני-ברק, והמשיך בעיריית בת-ים וברמת-גן. שימש כיו"ר מועצת העובדים הקהילתיים באיגוד העובדים הסוציאליים. עוסק בנושא יישוב סכסוכים וגישור בקהילה, ובקידום תכניות בתחום זכויות חברתיות וכבוד-האדם. בין יוזמי מסמך עקרונות חברתיים-קהילתיים בתהליכי תכנון ובנייה, המתגבש בימים אלו.

כעת ברצוני להתייחס לנושא הדיון. כבר בכותרת "פינוי-בינוי" מתקיימת דילמה. המונח פינוי-בינוי אינו מתייחס לאנשים שחיים בקהילה או באזורי דיור שונים, זהו מונח המעיד על תפיסה פטרנליסטית. השיח הציבורי והשיח הקהילתי מושפעים מהמילים שאנו בוחרים להשתמש בהן. עלינו להקפיד שלתושבים יהיה מקום מרכזי ומשמעותי בכל תהליך שהם מעורבים בו ואשר משפיע על חייהם, ובהתאם לכך, עליהם להיות שותפים מלאים בכל הנעשה ביחס לבינוי מחדש של סביבת מגוריהם.

דילמות קיימות גם במערכת היחסים שבין התושבים, יזמים ורשות המקומית. עולה השאלה האם היזמים תמיד טועים והאם האנשים העוסקים בפיתוח קהילתי תמיד צודקים. תפקידנו לאפשר לתושבים לקחת חלק ולהשפיע על קבלת ההחלטות. לעתים נמצאים התושבים במצב שהם חסרי יכולת להשפיע בתוך "המשחק" המגוון הזה של אינטרסים שונים. בתהליכים אלה יש צורך בהרבה מיומנות וידע. הסדנה שהציגו הדוברים הקודמים ניסתה להציג אילו מיומנויות דרושות לאנשים כדי שייקחו חלק בשיח התכנוני ובשיח הקהילתי. אנו צריכים לשאוף שלתושבים תהיה "זכות עמידה" (במובן המשפטי) ואם "נתרגם" את זה לרמה הקהילתית של תחום דיונו, שתהיה להם יכולת עמידה והשפעה על היזמים ועל מקבלי ההחלטות בתהליכי פינוי-בינוי.

יואב וינברג הזכיר את נושא בחירת השכונות והאתרים. נשאלת השאלה, עבור מי מתוכננות התכניות האלה? האם עבור המעמד הבינוני שאוהב לגור גם ב"מגדלי אליטות"? או עבור אנשים ממעמדות סוציו-אקונומיים מגוונים? בשיח הזה אנו ניצבים למעשה בפני דילמה נוספת, הקשורה לנושא פיתוח ובינוי קהילה (community building). כאנשי מקצוע אנו צריכים להיזהר לא לקבל החלטות בלי לשתף את התושבים ובלי לוודא איתם את צורכיהם ואת רצונותיהם. יש לבדוק אפשרויות נוספות לפני שאנו מחליטים על תהליכי פינוי-בינוי.

פעילות זו לשיפור תנאי הדיור ואיכות החיים, עלולה לגרום לפירוק קהילות. בהתאם לערכים ולנורמות שונות, הריסת בניין קיים נתפסת כפעולה לגיטימית, אך עם זאת עלינו להיות ערים לעובדה שאנו פוגעים במרקם קיים של חיים קהילתיים, כיוון שמגיעות קבוצות אוכלוסייה חדשות והאינטראקציות ביניהן שונות מאלו שהתקיימו קודם לכן. נמצא איתנו חבר מכפר בדואי, נניח שמחר יחליטו להקים בניין אחד עבור כל תושבי הכפר. לכאורה זה אפשרי, לצמצם את השטח הבנוי בשם עקרונות ציפוף הבנייה, אך הדבר יביא בהכרח לשינוי במהות הקהילה המקומית ובתרבותה.

דילמה מרכזית נוספת קשורה לסוג האינטראקציה שמקיימים עם התושבים. חלק מהתושבים מעוניינים לשפר את תנאי הדיור. אולם יש אנשים אחרים, אם מפאת גיל ואם מפאת תרבות, נורמות, ערכים ותפיסות אחרות, שאינם רוצים בתהליכים אלה. הלחץ החברתי שאנו יוצרים בתוך התהליך של פינוי-בינוי הוא לחץ אדיר, דבר העלול לגרום לקיטובים ולקונפליקטים ועלינו להיות מאוד מודעים לכך.

כל התהליכים הנידונים ביום עיון זה צריכים להיות מלווים במנגנונים של ניהול קונפליקטים ויישוב סכסוכים, כדי לא לגרום למצב של היווצרות סכסוכים שיימשכו עוד שנים רבות לאחר מכן.

אציג עכשיו את העקרונות המנחים שהתייחסנו אליהם בנוגע לשיתוף הציבור בתהליכי פינוי-בינוי שהוצעו לוועדה הבין-משרדית להתחדשות עירונית שגם בהם גלומה התייחסות לסוגיות אלו.

קיימת חשיבות ומחויבות לשקיפות התהליך; שהתהליך יהיה גלוי ופתוח ויכול לספק את מרב האינפורמציה לתושבים המושפעים ממנו. מסירת המידע לא תעשה באופן פסיבי בלבד בצורת פרסום בחוברת או באתר אינטרנט אלא גם מסירת מידע אקטיבית, כלומר יצירת שיח ישיר ובלתי אמצעי עם התושבים. השיח צריך להתקיים, להערכתנו, בתחילת התהליכים כדי שאפשר יהיה להציג ולדון בכל החלופות ולשתף את התושבים בחשיבת תכנון חדשה שתיזום פתרונות ומענים יצירתיים.

כאשר אנו מדברים על שיתוף ציבור פעיל, אנחנו מתייחסים ליכולת לשתף את האנשים ואת הקהילות במגוון דרכים הרלוונטיות לאותן קהילות ספציפיות על-פי הערכים והתרבות שלהן. מנגנוני שיתוף הציבור הם ברובם מנגנונים מערביים וייתכן שצריך לבדוק אותם ואת תקפותם ביחס לציבורים ולקהילות שונות ומגוונות. במסגרת התהליך הזה יכול להתקיים ניגוד אינטרסים בין היזמים, הרשות המקומית והתושבים, ולכן קיימת חשיבות שהאינטרסים של התושבים יזכו לייצוג נאות באמצעות צוות יועצים שיעמוד לרשות התושבים במסגרת תהליכי העבודה שלהם עם היזמים ועם הרשות המקומית.

הצוות יורכב מעובד סוציאלי קהילתי, מתכנן, כלכלן ומשפטן. ייתכן שהצוות יוכל לעבוד ביחד כל הזמן או שיעבוד בייעוץ דיפרנציאלי על-פי הצורך. בדרך זו יוכלו האזרחים לגייס את משאבי-הידע והמיומנויות להתמודדות עם הגורמים השונים שצוינו לעיל.

פעילות במתכונת דומה התקיימה במאבק על שימור עמק הצבאים בירושלים. הודות ליכולתנו לתת לתושבים מענה ייעוצי בתחומים הקהילתיים, התכנוניים, הכלכליים והמשפטיים, הצליחו התושבים לייצג את האינטרסים שלהם ושל שימור האזור. לסיכום, ברצוני לציין שבנושא שיתוף הציבור צריכה להיות מודעות בכל הגורמים, ואני מקווה שנוכל ליצור מהלכים לשיתוף הציבור גם עם הרשויות המקומיות, האמורות לסייע לתושבים לקדם את האינטרסים שלהם.

אדריכל יואב וינברג, במקום

בסכמה של הוועדה הבין-משרדית, המציגה את היחסים בין הגופים השונים המשתתפים בתהליך פינוי-בינוי בהתאם לעקרונות תכנית התחדשות עירונית, ניתן לראות ארבעה גופים השותפים בתהליך: החברה המנהלת, הוועדה הבין-משרדית, הרשות המקומית והתושבים. בעצם הטרמינולוגיה שלפיה מכונים התושבים "גוף", בדומה לכל אחד מהגופים אחרים, ניתן לזהות בעיה. התושבים אינם גוף, במקרה הטוב הם קבוצה של בעלי אינטרס משותף ובמקרה הפחות טוב גם אין להם אינטרס משותף.

התושבים מורכבים מאנשים שאינם מעוניינים בפינוי, מאנשים שמעוניינים בפינוי ומאנשים שמעוניינים בפינוי בתנאים מסוימים, ולכן הצבה של התושבים כגוף שווה-ערך מול כל אחד מהגופים האחרים מעמידה אותם בעמדה נחותה.

הבדל נוסף הוא, שלכל אחד מהגופים האלה יש ייצוג מקצועי משל עצמו; של אנשי מקצוע מתחומים שונים ולענייננו, מתחום התכנון. החברה המנהלת מעסיקה מתכננים, הוועדה הבין-משרדית מעסיקה אנשי מקצוע של המשרדים הממשלתיים המרכיבים אותה, ומיותר לציין שגם הרשות המקומית מעסיקה מתכננים. ה"גוף" היחיד שנשאר ללא יעוץ תכנוני הם התושבים. דבר זה מעלה את השאלה או את הדילמה האתית מה תפקידו של המתכנן בתוך המשחק הזה? מתכנן מטעם החברה המנהלת או מתכנן מטעם הרשות המקומית לצורך העניין - כל מתכנן היודע שאותם תושבים נמצאים ללא ייצוג תכנוני. מה הבחירה שעושה אותו מתכנן ואיפה הוא בוחר להציב את עצמו? האם הוא נמצא בצד התושבים? בצד הלקוח המשלם? בתווך? איננו מתיימרים להציג תשובה או נוסח לפיו מתכנן העובד בפרויקט פינוי-בינוי צריך לפעול, אבל אנו **במקום** סבורים שמתכננים העובדים באחד הגופים האלה צריכים, אם נחזור למה שפרופסור אופיר אמר בהרצאתו, לחוש את תחושת האסון שבאופק ולחשוב מה מקומם אל מול אותו אסון.

תכנון ככלי לגישור באזור נווה-שלום

אדריכל יואב וינברג, בַּמְקוֹם

על-אף השוני המהותי בין שני הפרויקטים שהוצגו, תפקיד המתכנן או התפקיד המוצע למתכנן דומה בשניהם. שני הפרוייקטים חוזרים למודל של שנות ה-60 של המתכנן-המסנגר (advocate-planner). כשם שבבית המשפט כל אחד מהצדדים זכאי לייצוג משלו, גם המתכנן-המסנגר אמור לייצג את צורכיהן ואת עמדותיהן של הקבוצות שאינן זוכות על-פי רוב לייצוג: הקהילה הבדואית, דיירים בעיירות ובשכונות, וכדומה. מערך הכוחות כפי שהוצג בסדנת הזכויות בקסר אל-סר אמנם אינו המודל הקלאסי של המתכנן-המסנגר, שכן המתכננים בו אינם מסנגרים אלא פועלים עם הקהילה ליצירת מצב שתוכל לסנגר עבור עצמה. עם זאת, עדיין נשמרת בו, במידה לא מבוטלת, הדיכוטומיה של מתכנן-לקוח.

הפרויקט שלפנינו מציע מודל שונה לתפקיד המתכנן - מודל הגישור. מודל זה מאתגר את תפקידם המקובל של המתכננים האמורים לדאוג לשמירת האינטרסים של הלקוח (ובמקרה של המתכנן-המסנגר, של הלקוח המוחלש); המתכנן אינו נשכר על-ידי צד אחד או מייצג עמדה של צד מסוים כנגד צד אחר, תפקידו להביא את הצדדים השונים לפתרון שיהיה מוסכם על כולם ומועדף על כולם, באמצעות תהליך הגישור.

את הפרויקט יציג עו"ד ג'ימיל דקואר מעדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל ואדריכלית אילנה רודשבסקי **במקום**.

עורך-דין ג'מיל דקואר*, עדאלה

אני רוצה לפתוח בהערות שוליים קצרה בנושא פרויקט פינני-בינני. פרויקט שיקום שכונות הכיל מרכיבים מעניינים ליישובים הערביים, לפחות בכל הנוגע לאזורים העתיקים שהיתה הזדמנות לשמר אותם. אך כאשר פרויקט פינני-בינני תופס את מקומו של פרויקט שיקום שכונות עולים שני נושאים: החשש שיפנו את התושבים הערבים אבל לא יבנו מחדש; והעובדה שרוב המקומות צריכים שימור ולא פינני, כלומר לא להרוס כפרים בני עשרות ומאות שנים.

ולעניינינו. אני רוצה לנצל את ההזדמנות הזאת ולהודות לעמותת **במקום**. הזדמן לנו לעבוד, שני ארגונים שפועלים למען שימור חברתי ולמען זכויות אזרח, על המקרה שנדון בשנה שעברה בכנס השנתי של **במקום**. אז, דיברנו לפני שהיתה תוצאה ולשמחתנו היא היתה חיובית. אני רוצה להודות במיוחד למתכננים אלי אילן וחיים יעקובי שנתנו לנו חוות דעת שסייעה מאוד לזכייה בבג"ץ, בנושא הכפר הבלתי מוכר כמאנה. בטופו של דבר הורה בג"ץ לרשויות התכנון לתכנן מחדש, לעשות בדק בית ושינוי מהותי בתכנון ולהכליל בתכנית כ-40 אחוז מהתושבים שנותרו בחוץ.

המקרה של נווה-שלום מעניין ומציב דילמות אתיות ומקצועיות, לא רק מבחינת התכנון אלא גם מבחינת דרך העבודה של ארגון 'עדאלה', כיוון שעד היום לא טיפלנו במקרים הנוגעים לאזרחים פרטיים. עבודתנו המשפטית היתה בתחום זכויות הקבוצה, זכויות המיעוט, זכויות קולקטיביות ולרוב נעשתה מול הרשויות: רשויות המדינה, משרדי ממשלה ורשויות תכנון. אך-פעם לא נכנסנו לתחום של אזרח מול יישוב פרטי, או נכון יותר, אזרח ערבי מול היישוב שלו בשל פגיעה בזכויותיו.

* **עויד ג'מיל דקואר** - בוגר הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, שם כיהן כראש ועד הסטודנטים הערבים. שימש כמרצה וכמתרגל במכללה האקדמית למשפטים ברמת-גן ובאוניברסיטת תל-אביב. זוכה מלגת הקרן החדשה לישראל למשפטים. מוסמך הפקולטה למשפטים באוניברסיטת וושינגטון ומועמד לדוקטורט במשפטים באוניברסיטת ניו-יורק. משמש כיועץ משפטי בארגון עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל.

בנווה-שלום נוצרה בעיה שנגעה למשפחה ערבית-בדואית, במקור מהדרום, אשר התיישבה באזור נווה-שלום הרבה לפני שרוב חברי היישוב הגיעו להתגורר בו. הפנייה אלינו נעשתה בנובמבר 2000 לאחר אירועי אוקטובר, בזמן שנווה-שלום קיים אירוע בנושא אירועי אוקטובר.

ברצוני להקריא לכם מתוך מכתב שכתבתי לאסתר סיוון, מנהלת **במקום**, אשר מתמצת את המקרה ולאחר מכן אציג כמה דברים מנקודת מבטי.

"בחודש נובמבר 2000 פנתה אלינו משפחת עג'מי בדרישה לסייע לה במחלוקת שהתגלעה בינה לבין היישוב נווה-שלום. ארגון 'עדאלה' הודיע למשפחת עג'מי כי יוכל לנסות לגשר בין הצדדים בניסיון להגיע לפתרון מוסכם מבלי שיהיה צורך לפנות לערכאות משפטיות. מזכיר נווה-שלום, מר אנואר דאוד, הביע את הסכמתו ש'עדאלה' יפעל ליישוב המחלוקת בין הצדדים.

משפחת עג'מי מתגוררת למעלה משלושים שנה על אדמות מנזר לטרון, המהווים כיום חלק בלתי נפרד מהאדמות אשר הוחכרו ליישוב נווה-שלום לשם הקמתו. המשפחה מעבדת חלק מהקרקעות ועל החלק האחר מקיימת משק חי. במהלך כל אותן שנים לא נחתם כל הסכם בין משפחת עג'מי לבין מנזר לטרון או ועד היישוב נווה-שלום. בעקבות הליכי תכנון שנעשו לצורך הרחבת נווה-שלום והקמת שכונה חדשה, התעורר הצורך לסלול כביש כניסה נפרד לשכונה החדשה ולהציב עמודי חשמל בסמוך מאוד לקרקעות שמשפחת עג'מי חיה עליהן. המקרה יכול לשמש מקרה-בוזן אשר יספק דרך חליפית לפתרון סכסוכים בנושאי קרקע ותכנון, המבוססת על הידברות ועל שיתוף פעולה הדדיים."

בביקור של נציגי **במקום** באפריל 2001 סוכם בין הצדדים כי בטרם יונחו עמודי החשמל על-ידי חברת החשמל, יוזמן נציג מטעם עדאלה ומתכנן מטעם **במקום** אשר יבחנו את התכנית, ובכלל זה את נקודות עמודי החשמל המוצעות בתוואי הכביש שיעבור בסמוך לאדמות המשפחה, במטרה למנוע קביעת עובדות בשטח אשר יקשו על האפשרות להגיע להסכם שיסלול את הדרך ליישוב המחלוקת.

המקרה הזה מהווה מקרה-בוחן (test case) מעניין, משום שהוא אינו מציב את נווה-שלום בתור יישוב, או אם תרצו יישוב ישראלי יהודי, שנמצא במחלוקת עם יישוב אחר, אלא יש פה מרכיב נוסף. מדובר ביישוב שהוא בראש ובראשונה יישוב מעורב ואידיאולוגי, שלא הוקם על אדמות מדינה כביכול - כלומר אדמות שהוכרו ככאלה אחרי 48' - אלא על אדמותיו של גוף היסטורי שקיים בארץ במשך שנים רבות ומשיך להתקיים. מנזר לטרון שייך לכנסייה הפרנטיסקנית ובכך בעצם חברי נווה-שלום מעולם לא יכלו לומר "היינו כאן ראשונים". מבחינה משפטית היה ברור שלמשפחת עג'מי יש טענות משפטיות טובות, כאנשים שמחזיקים את הקרקע, מעבדים אותה ומתגוררים בשטחה במשך שנים רבות, ואפילו ניתן היה לנקוט בצעד משפטי פשוט, ולתבוע מבית משפט להצהיר על הזכויות שלהם בקרקע.

אבל לא הלכנו בדרך הזאת. ניסינו לבדוק אפשרות ליישוב הסכסוך ולמציאת פתרון תכנוני לפני שיצטרכו להגיע לפסים משפטיים שבהם בסופו של דבר צד אחד יפסיד והצד האחר ירוויח, רצינו ששני הצדדים ירוויחו.

נווה-שלום נתפס כצד החזק בסכסוך, מעצם היותו יישוב מסודר עם ועד מאורגן ומשאבים משלו. לכן, מעבר לצורך בקירוב בין הצדדים היה עלינו להציע פתרון שיאפשר למשפחת עג'מי לקבל את הזכויות שלהם ואשר יעגן את השייכות שלהם למקום, כיוון שאף-על-פי שלמשפחה לא היה עניין להפוך לחלק פעיל ביישוב ולהתקבל כחברים באגודה השיתופית, הם הרגישו את עצמם חלק בלתי נפרד מהמקום ומנווה-שלום כיישוב ערבי יהודי שמסמל דו-קיום, שיתוף והדדיות. (במאמר מוסגר, עלי לציין כי לא בטוח שהם היו עומדים בתנאים של ועדת הקבלה).

ניסינו לראות למשל, האם ניתן להשתמש בכלי האופייני ביותר לתרבות הערבית-בדואית - אוהל האירוח (כלי, אגב, שהמדינה מנסה בדרך-כלל לחקות לפחות באופן סמלי, תוך ניצולו ליחסי ציבור). כיוון שתושבי נווה-שלום נמצאים במיקום מרהיב, מפעילים בשטח היישוב בית-מלון ובעצמם רוצים להשקיע יותר ואף למשוך אנשים מחוץ לארץ, חשבנו להציע שעל חלק מהקרקעות יוקם אוהל אירוח שינהל על-ידי משפחת עג'מי ויהווה מקור פרנסה עבורם. על-ידי כך הם ישתלבו ביישוב, הסכסוך יפתר והם יקבלו חלקת קרקע שיוכלו להקים עליה בית בצורה מסודרת, ולקבל את כל השירותים וכו'.

הדבר האחרון שאני רוצה להתייחס אליו הוא האפשרות למיני חוקר - מנגנון שקיים בחוק התכנון והבנייה, אשר ניתן להשתמש בו במקרים בהם חוגשות התנגדויות.

במסגרת תפקידו יכול החוקר לאפשר את קיומו הליך של גישור, שכן הוא שומע את עמדות שני הצדדים ואת עמדת המהנדסים, ויכול לתרום מעבר למהות התפקיד הצרה הכוללת קבלת ההתנגדויות או דחייתן. ניתן ליצור איזשהו מכניזם או שלב שבו יוכל החוקר להציע פתרונות אלטרנטיביים שיגשרו בין הצעת הצד המתנגד, במיוחד כאשר זהו הצד החלש, לבין הצד החזק.

לדעתי יכול מנגנון זה לשמש כלי יעיל בסכסוכים רבים בנושאי תכנון ובנייה, ובמיוחד כאשר הנושא טעון או כאשר ההליכים יקרים מדי עבור קבוצה חלשה כמו קבוצת מיעוט שאין באפשרותה לנהל את ההתדיינות הזאת.

מיחין - נווה שלום, משמאל - חגורי משפחת עגימי, יוני 2002

צילום: מרסלו לאובר

אדריכלית אילנה רודשבסקי*, במקום

במקום ראתה בהצעה לשמש כמגשרים-מתכננים בסכסוך הקרקעות בין היישוב נווה-שלום לבין משפחת עג'מי, אתגר מבחינת האפשרות לפעול בדרך חלופית לפתרון הסכסוך ולא מתוך העמדה המסורתית, המת"צבת עם הצד החלש ומגינה על זכויותיו כנגד הצד החזק. במיוחד לנוכח העובדה שהגדרת הצד החלש אינה תמיד כה פשוטה וחד משמעית, כפי שממחיש המקרה שלפנינו. אף-על-פי שאנו חושבים שביכולתנו לקבוע מי חזק ומי חלש, מי טוב ומי רע, עדיף לפעמים לסגת לאחור ולחפש דרך אחרת, לא לנקוט בצעד הזה של החיפוש אחר הצדק המוחלט.

החידוש במעמד המתכנן-מגשר הוא האפשרות לבחון את המחלוקת מנקודת מבט עניינית ולא שיפוטית. ההתערבות של **במקום** לא נועדה לחשוף את שורש המחלוקת ולא את הצד הצודק אלא מהווה ניסיון להגיע לפתרון לפיו שני הצדדים זוכים. זהו ניסיון להימנע מהקונפליקט וליצור תהליך של הקשבה, דיאלוג וחיפוש קונצנזוס.

המקרה של משפחת עג'מי בנווה-שלום יכול לסמן את תחילת הדרך לפתרון מחלוקות גדולות יותר שכרגע לא נראה להם פתרון באופק הפוליטי.

הפתרון לסכסוך חייב היה להימצא בדחיפות כיוון שללא ביצוע קו המתח שעמד בשורש המחלוקת, לא ניתן היה לחבר את הבתים שכבר נבנו לרשת החשמל, ולחלופין הקמת הקו ללא מציאת פתרון למצבה של משפחת עג'מי, עלולה היתה ליצור מצב שבו לא תהיה אפשרות להגיע להסכם הוגן מבחינת משפחת עג'מי בשלבים מאוחרים יותר.

עמדו לפנינו שלוש אפשרויות: משפחת עג'מי דרשה לבטל את חלק הכביש שעובר בשטחה ואת קו המתח העובר לאורכו. בכך ביקשה לשמור את שטחה המקורי כמות שהוא - באותו זמן דובר על שטח של חמישה-שישה דונם שהיה מוסכם על משפחת עג'מי ועל מזכירות היישוב. במקרה כזה, לו היינו מבטלים חלק מהכביש ואת קו המתח, הכניסה ליישוב היתה צריכה להיות דרך כביש הגישה ולא לפי תכנון הכביש בתב"ע.

* **אדריכלית אילנה רודשבסקי** - בוגרת המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל ומוסמכת המחלקה לארכיטקטורה, בית הספר לארכיטקטורה, ניו - דלהי הודו. עובדת כאדריכלית עצמאית וכמתכנתת אורבנית-שכונתית באזור דרום-מערב ירושלים. חברת הוועד-המנהל ב**במקום**.

מזכירות היישוב דרשה ליישם את התכנית במלואה. הם לא רצו לתת למשפחת עג'מי זכויות בנייה ולא רצו למסד את ישיבתה במקום באופן סטטוטורי, על-אף שהסכימו שתישאר שם. במקרה כזה נפגעות כמובן זכויות המשפחה במקום. אנחנו **במקום** חשבנו שלא יהיה זה נכון להתעלם מנוכחות המשפחה במקום ללא פתרון תכנוני וסטטוטורי אשר יבהיר את עתידה במקום וישווה את זכויות התכנון שלה לזכויות שאר התושבים ביישוב. עם זאת, לא סביר היה בשלב זה לשנות את תוואי הכביש המתוכנן, כיוון שהדבר היה כרוך בהכנת תב"ע חדשה לגמרי ושינוי מערך התשתיות, שחלקן כבר בוצע. הצעת הגישור היתה שלמשפחה עג'מי ינתן שטח בגודל שיוסכם על שני הצדדים וזכויות בנייה כמקובל בחלקות מגורים קיימות ביישוב, במסגרת שינוי תב"ע נקודתי לאזור המלונאות.

במסגרת התכנון מחדש של כל אזור המלונאות הצענו לשלב את האזור המיועד למשפחת עג'מי כחלק פעיל מהוויית אזור המלונאות באמצעות הקמת אוהל אירוח (לא היינו מציעים הצעה כזאת שנשמעת כקלישאה, אם המשפחה עצמה לא היתה מציעה אותה), או כחלק אינטגרלי מהנוף; דהיינו הבית שהם יבנו ושטח האדמה שיקבלו יוגדר כחלק מאזור המלונאות. והם יקבלו פיצוי על האדמה שנלקחה מהם לסלילת הכביש. בתחילה היה הפתרון מקובל על שני הצדדים אך בהמשך נפל.

לפני מספר שבועות נסענו לנווה-שלום כדי לצלם את המקום לצורך הצגתו בכנס. השבת הנפלאה שבילינו לא הפחיתה את האכזבה על-כך שהסכסוך עומד בעינו ופעולת הגישור לא פתרה אותו. משפחה עג'מי טוענת שהיישוב לא קיבל עליו את המחויבות הכרוכה בהצעת **במקום** ואילו מזכירות היישוב טוענת שלאחר הצעת הפשרה הרחיבה המשפחה את דרישותיה. השאלה המהותית העולה בדיעבד היא מה גבול מעורבותנו ומחויבותנו כמתכננים? היכן ומתי מסתיים תפקיד המתכנן בפרויקט שהוא מעורב בו? והשאלה הקשה יותר - האם ומתי ניתן לשנות את אופן המעורבות ולקחת צד בסכסוך, לעבור מתפקיד המגשר לתפקיד הארגון שמחליט מי צודק ומי טועה ומתייצב להגנת הצד הנפגע. החשיבות בהצלחת מציאת הפתרון היא ליחוד הלקחים הנכונים.

נושא נווה-שלום עדיין לא הסתיים. **במקום** בוחנת עם 'עדאלה' את האפשרות להמשיך את התהליך עד שיימצא פתרון למחלוקת.

אדריכל יואב וינברג, במקום

נדמה שהמשותף לכל התפקידים האפשריים של המתכננים הוא לקיחת אחריות והבעת עמדה. מה משמעות האחריות? ומהי עמדה? אף-על-פי שבמקום לוקחת אחריות בפרויקטים שחבריה משתתפים בהם, איננו מתיימרים לקבוע מה האחריות שראוי שכל מתכנן ייקח על עצמו; אף-על-פי שבמקום מביעה עמדה, איננו מתיימרים לקבוע עמדה מחייבת לכלל המתכננים או קווים אדומים שהעובר אותם יואשם בחוסר אתיות. אנו טוענים שראוי שיהיו קווים אדומים, אחרי שנשכים על-כך נוכל להתחיל לדון היכן בדיוק הם עוברים.

בין אתיקה לפרקטיקה: הקונפליקט של המתכנן

מנחה: אדריכל חיים יעקובי*, במקום

מטרת הפנל לפתוח את הנושאים או את הדילמות ואת העובדות שהועלו במשך הערב, לדין בהשתתפות הקהל. לשם כך נתחיל בתגובות מנקודת מבטם של ארבעה אנשים הבאים ממקומות שונים וקשורים לעולם התכנון: פרופסור אורן יפתחאל, ראש החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת בן גוריון; אדריכלית יעל מוריה, שותפה במשרד אדריכלות נוף מוריה-סקלי; גברת בינת שוורץ, מתכננת מחוז ירושלים והוועדה לתשתיות לאומיות במשרד הפנים; וד"ר חנא סוייד, יושב ראש המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי וראש מועצת עילבון.

כנס שנתי - אתיקה בתכנון, יולי 2002

צילום: רפי וולך

* **אדרי חיים יעקובי** - בוגר המחלקה לאדריכלות בבצלאל ומוסמך בלימודי תכנון ופיתוח ב-University College London. מרצה במחלקה לארכיטקטורה בבצלאל ודוקטורנט בחוג לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי באוניברסיטת בן-גוריון. עוסק בתכנון הכולל מעורבות הקהילה. פרסם מאמרים העוסקים ביחסים אתניים במרחב העירוני וביחסי הגומלין בין פוליטיקה ואדריכלות. ממייסדי **במקום** וחבר הוועד-המנהל.

בינת שוורץ*, משרד הפנים

ברצוני לשתף אתכם בשלוש סוגיות קשות המהוות בעיני מדגם לא מייצג של הדילמות היומיומיות שאנשים כמוני - שמעולם לא הוכשרו פורמלית לקבל החלטות ברמה המוסרית או ברמה האתית - נאלצים להתמודד איתן יום-יום.

הסוגיה הראשונה היא הרגישה ביותר מביניהן - הריסת מבנים. סעיף 238א לחוק התכנון והבנייה קובע כי אם נבנה בניין ללא היתר בנייה או בחריגה מהיתר, ולא נסתיימה בנייתו או עדיין לא עברו 60 יום מיום שהסתיימה, ובלבד שהמבנה אינו מאוכלס או מאוכלס רק במשך 30 יום, רשאים יושב ראש הוועדה המחוזית או יושב ראש הוועדה המקומית להוציא צו הריסה מנהלי. במילים אחרות, אין הליך שיפוטי, ולא ניתנת לפרט אפשרות להתגונן ולהשמיע את טיעונו. דבר זה נעשה בעיקר לשם הרתעה וכדי למנוע מצב שבו הרשויות מודעות לעבירה, עוד בחיתוליה, ואינן עושות מעשה. לא ניתן להוציא צו הריסה מנהלי אם לא נחתם תצהיר על-ידי מתכנן המחוז או על-ידי מהנדס הוועדה המקומית, בהתאם ליוזם הצו - יושב ראש הוועדה המחוזית או יושב ראש הוועדה המקומית.

התצהיר הוא תיאור עובדתי הנפרס על-פני עמוד אחד, ובו מוצהר כי למיטב ידיעתי המקצועית נבנה הבניין הזה ללא היתר או בחריגה מהיתר; בנייתו, על-פי המידע שנמסר לי, הסתיימה ביום כך וכך; התכנית התקפה היא כזאת וכזאת והיא מסמנת את השטח, לדוגמה, כ"שטח נוף כפרי פתוח" שאסור לבנות בו מבנים למגורים. ברור לחלוטין שתחת המסווה העובדתי הזה מסתתרת מציאות של הריסת בתים ורמיסת כבוד האדם אבל אלו הן רק עובדות. כלומר מתכנן המחוז חותם על עובדות, אף-אחד לא מתווכח על העובדות.

* **גבי בינת שוורץ** - מוסמכת מטעם המחלקה לגיאוגרפיה ולימודים עירוניים באוניברסיטה העברית. משמשת כיום כמתכננת מחוז ירושלים והוועדה הארצית לתכנון ולבנייה של תשתיות לאומיות במשרד הפנים. בעבר חברת המועצה הארצית לתכנון ולבנייה, ומתכננת החברה להגנת הטבע. עבדה כמתכננת במשרדי אדריכלים, וכעוזרת מחקר במכון ירושלים לחקר ישראל, שם פרסמה דו"חות ומחקרים. תחומי התמחות: ניהול צוותי תכנון, תכנון סטטוטורי ומדיניות תכנון.

לאחר חתימת התצהיר רשאי יושב ראש הוועדה המחוזית, או המקומית, להתחיל הליך של צו הריסה מנהלי. מתכנן הוועדה המחוזית אינו פונקציה בתהליך, הוא פקיד שכותב עובדות - עובדות שמשמעותן אסון.

שאלתי את עצמי, אם באופן תיאורטי החוק היה מאפשר הפעלת שיקול דעת בכל מקרה לגופו ובחינת שיקולים מקלים, האם היה הדבר ראוי? האם ראוי שאדם ללא הכשרה וללא כלים יחרוץ גורלות, האם ראוי שאדם אחד יקבע את חייה של משפחה או של משפחות שלמות לשבת או לחסד כיוון שהוא יפעיל שיקול דעת "מקצועי" לפיו, לדוגמה, מי שבנה על שטח המיועד למבנה ציבור ביתו ייהרס ויחד איתו חייו, ומי שבנה שני מטר לידו, על שטח שהוא בסך-הכל נוף פתוח, ביתו לא ייהרס? הגבול בין שיקול מקצועי לבין שיקול מוסרי, כפי שדיבר עליו פרופסור אופיר, מטושטש מאוד וכמעט אינו קיים.

במאמר מוסגר חשוב לציין שלצד ההליך הזה קיים ההליך השיפוטי שהנו בעל יתרונות וחסרונות. היתרון הגדול שלו הוא ששומעים את הצד השני, ומפעילים שיקול דעת שלא קיים בהליך המנהלי. החיסרון הוא הפגיעה ביכולת ההרתעה - צו הריסה מנהלי הוא כלי חשוב מאוד בידי השלטון להפעלת סמכויותיו. חברה ללא שלטון מסודר תיגרר לאנרכיה, והאובדן והסבל שייגרמו לרבים עקב האנרכיה יהיו רבים ומיותרים.

אעבור לסוגיה השנייה - הכרעה בין צרכים מנוגדים, שכל אחד מהם לגיטימי וחיוני. ברצוני להדגים אותה באמצעות תכנית תמימה המבקשת הרחבות דיור לבניין המחוקם על גבול השכונות סנהדריה ורחות אשכול בירושלים. דיירי הבניין ביקשו הרחבת דיור בהיקף של כ-1,000 מ"ר (שטח עיקרי + שטח שירות) לכל הבניין, כלומר הוספה של כ-45 מ"ר שטח עיקרי לכל דירה.

בבניין יש כעשרים דירות ותשע מתוכן הגישו התנגדות. תשעת הדיירים שהתנגדו לתכנית היו קשישים חולים מאוד, אשכנזים וחילונים, ואחד-עשר הדיירים שהגישו את התכנית היו צעירים חרדים עם שישה עד עשרה ילדים לכל משפחה. הם גרים בדירות בנות שניים-שלושה חדרים, המצוקה איננה וצנעת הפרט וכבודו עלולים להירמס בבתי האלה.

הקשישים פנו לוועדה ואמרו: אתם הורגים אותנו, לא נשרוד את עבודות הבנייה, זו שאלה של חיים ומוות, עכשיו תחליטו.

הצעירים פנו לוועדה ואמרו: יש לנו עשרה ילדים, הילדים ישנים איתנו בחדר והסלון נפתח לארבע מיטות. מדובר בעתיד של הילדים שלנו.

לוועדה הנכבדה אין הפריבילגיה של פרופסור אופיר לחפש את תמצית המוסר. אם ננסה לפתור שאלות מוסריות לא יהיה לזה סוף, אך-פעם לא ניתן יהיה להכריע. הוועדה החליטה לטובת הקשישים. תוכלו לקרוא את ההחלטה בדפי המידע שנמצאים בחוץ. זוהי אמנם החלטה מנומקת אבל בפועל היא התקבלה על סמך תחושת בטן. איני יכולה להסביר אותה ואני חושבת שגם הנימוקים הרציונליים הכתובים אינם מסבירים אותה.

הסוגיה השלישית והאחרונה היא השאלה כיצד עלינו לקבל החלטות במסגרת הליכי התכנון. יש דרכים שונות לקבל החלטות וההליך הפופולרי היום נקרא "שיתוף". הציבור מנסה להוביל את הוועדות הציבוריות לכיוון שיטות עבודה דמוקרטיות יותר: להקשיב, לשמוע, לשתף, לקבל, ואם להקציף את זה עד הסוף - אם הרוב מתנגד אל תבצעו את התכנית.

כל זאת לעומת שיקולים מקצועיים שאומרים: אנו שומעים ומקשיבים אבל איננו בהכרח חייבים לקבל את דעת הרוב ויכולים אף להחליט בניגוד לה משום שאנו המומחים ומשום שאנו מחוייבים לשיקולים מקצועיים ארוכי-טווח, מורכבים, ולא לשיקולים - מגוונים ככל שיהיו - העומדים בפני אנשים, שגרים וחיים שם אולם אין להם אחריות כוללת.

הדוגמה שהייתי רוצה להביא היא מגדל התצפית בארמון הנציב שבגינו הוגשו כ-4,500 התנגדויות. אם הוועדה היתה גוף דמוקרטי היה עליה להקשיב לרחשי הציבור ולבטל את התכנית. לא נשמע כדבר הזה בכל הארץ, תכנית נקודתית קטנה המושכת כל-כך הרבה זעם והתנגדויות. הוועדה בחרה בדרך הקשה שלדעתי היא גם הדרך הנכונה: היא לא קיבלה את ההתנגדויות כמות שהן, אלא ניתחה אותן וניסתה לרדת לשורש הבעיה ולשאול את עצמה למה כל-כך הרבה מתנגדים ולמה בעצם הם מתנגדים.

הגענו למסקנה שיש שני סוגים של התנגדויות: הסוג הראשון הוא התנגדות גורפת המאפיינת את הפחד משינוי, כל שינוי, בלא הבחנה אם הוא טוב או רע, מתוך תפיסת עולם ששינוי אינו דבר טוב לירושלים. הסוג השני הוא התנגדות - לא לעצם השינוי - אלא לתוצר הסופי שהשינוי הזה יביא איתו; למגדל, כפי שהוא מתוכנן, ולא לרעיון להקים מגדל תצפית.

הוועדה סברה שהפחד מהשינוי מאפיין התנגדויות רבות וודאי התנגדויות מאורגנות שמגובות בגיוס כספים ובהחתמות בכיכרות העיר, ולכן לקחה על עצמה את האחריות ואמרה: אני אכניס שינוי בירושלים, שאולי יהפוך לסמל נוסף וחדש לעיר, אבל לא את הסמל הספציפי הזה. זה יהיה הדבר האיכותי ביותר שיכול להיות - אלמנט חדש, בודד, שייבחר מתוך שלל עבודות שיוצגו במסגרת תחרות, על-ידי ועדה ציבורית שתכלול אנשי רוח, אמנים, אנשי מקצוע מהארץ ומחו"ל, נבחרו ציבור פוליטיים ונציגי התושבים.

אני חייבת לציין שהדילמה בשאלה "מי שמכם להחליט בניגוד לדעתם של כל-כך הרבה אנשים שחיים כאן ומתנגדים", היא דילמה קשה שאנו נאלצים להתמודד איתה. הטענה כלפינו היא, האם אתם חכמים יותר מאותם אנשים? הרי בסך-הכל אתם ממלאים תפקיד ועליכם להקשיב לציבור.

יכולתי להביא דוגמה פחות בעייתית של כביש ביישוב קטן אשר התושבים בו, ללא יוצא מן הכלל, דרשו לצמצם את רוחב הכביש לשישה מטרים, ואנחנו - המקצועיים והרעים, אלה שלא מקשיבים לתושבים - אמרנו לא! רוחב הכביש יישאר אחד-עשר מטר כיוון שאנו מתכננים עשרים שנה קדימה כאשר כמות המכונות תעלה, ואנו רוצים לשמור על חיי ילדיכם ואנו רוצים מדרכות - שלא ניתן לתכנן ברוחב כביש של שישה מטרים. אם הייתי מביאה את הדוגמה הזאת אני חושבת שהיה לכם הרבה יותר קל להסכים איתי אבל בחרתי להביא את הדוגמה בארמון הנציב דווקא, כי היא קשה יותר.

לסיכום, הייתי שמחה מאוד אם במסגרת תכניות הלימודים וההכשרות השוטפות שלנו, מקבלי ההחלטות ברמה התכנונית, היינו נפתחים קצת יותר לדילמות מוסריות ואתיות או נפתחים לכלים להתמודד איתם.

אדריכלית יעל מוריה*

הנושא שאתייחס אליו יעסוק בפיתוח עירוני - תכנון פארק בשדרות, בשיתוף הקרן הקיימת לישראל. במשך שנים אני עוקבת אחרי פעילות כיבוש הקרקע של הקק"ל, וכשעלה נושא העבודה המשותפת הייתי קצת חשדנית ותהיתי האם הצעד הבא אחרי כיבוש הקרקע על כל סוגיה, יהיה כיבוש העיר ומה בדיוק בכוונתם לעשות.

התכנית הכללית, על-פי הקק"ל, היתה לפתח את ואדי האקליפטוסים במרכז העיר שדרות. לשם כך ביקשנו לקיים בדיקה ראשונית שתקבע האם יש מקום לפתח את הוואדי, מה ההשלכות שיהיו לזה ומה זה כולל. התחלנו ללמוד את השטח מבחינה פיזית, ללמוד את המקום ואת החברה. למידה מסוג זה היא תמיד מעגלית ונמשכת כל זמן העבודה, כיוון שהלימוד מייצר דילמות ומוביל ללימוד חדש של דילמות חדשות. בכך נוצר מעגל אינסופי שמסמל בעיני את האופן היצירתי שבו אפשר בכלל להתייחס לנושא. תהליך הלימוד משאיר את השאלות פתוחות ומאפשר להגיב עליהם.

הרעיון הראשוני שהעלינו היה לקבץ את כל השטחים הפזורים במרחב של המרכז העירוני ולהפוך אותם לפארק בלב העיר. הרצון היה לחולל שינוי על-ידי תכנון במרחב הציבורי והשאלה היתה האם המרחב הציבורי הזה יכול לשמש כמקשר פיזי, אשר יהפוך את חלקי העיר השונים למקשה אחת. שאלה נוספת היתה, האם יש אפשרות ליצור ג'בוש חברתי-תרבותי ולהשתמש בפארק כבכור היתוך; זה היה אחד הדברים הסמויים שעמדו בבסיס הרצון לייצר את הפארק הזה - האם יכול הפארק לייצר זהות משותפת ותחושת שייכות עבור התושבים והאם הוא יכול להקים דימוי חדש לעיר, הן בעיני התושבים והן כלפי חוץ.

* **אדרי יעל מוריה** - בוגרת הטכניון באדריכלות נוף ומוסמכת החוג לארכיטקטורה, אוניברסיטת ברצלונה, ספרד, בנושא המטרופוליס. זכתה, בין השאר, במלגות לימודים מטעם הקרן הקיימת לישראל, ממשלת איטליה, והשוק האירופי המשותף; בציון לשבח בתחרות בין-לאומית לתכנון אתר הנצחה באיטליה (1990); בפרס קרוון על "גן השלום והאהבה" בגני-תקווה; בפרס ראשון בתחרות לעיצוב מדרונות גבעת שאול, מטעם עיריית ירושלים; ובפרס רכטר על עיצוב בית-הספר קלישר לאמנויות בתל-אביב. מגוון עבודותיה כולל שימור, מתקנים הנדסיים, שמורות טבע, מוסדות ציבור, גנים, מגורים, אזורי תעשייה ועיצוב עירוני. כיום שותפה במשרד ימוריה - סקלי אדריכלות נוף.

במהלך הניסיון להבין יותר את המרחב הפיזי ואת החברה, גילינו שמרכז העיר הולך לעבור תהליך של פינוי-בינוי. מתוך ההיכרות עם הבעיות שקשורות לתהליך, הבנו שהתוצאה תהיה הוצאת התוכן ממרכז העיר. אז נשאלה השאלה איך יכול הפארק המרכזי המתוכנן למלא את מטרתו והאם הוא בכלל צריך להיבנות שם כשכבר ממילא מרוקנים את מרכז העיר מתוכנו ומעבירים את העירייה, את בתי הספר ומוסדות תרבותיים אל המרכז העירוני החדש? בישיבה משותפת לקק"ל, מנהל מקרקעי ישראל ומשרד השיכון, הצענו לשקול מחדש את הצורך בפארק. כאשר משתנים דברים תכליתיים כל-כך, כאשר נבדקות עובדות קיימות או נוספות עובדות שמשנות למעשה את כל התמונה, יש לחשוב מחדש על התכנית של המקום. לכן, הצענו לבחון פעם נוספת את המרחב ואולי להפוך את חורשת האקליפטוסים או את חלקה לפחות, לגינה ציבורית. מצד שני, אנשי המקום שיצרנו איתם קשר (ואשר הביאו איתם מנהיגות נהדרת שצמחה מתוך השטח), הדגישו שהיו רוצים להשתמש בשטח בכדי לנסות למסד את נושא המוזיקה בעיר ולהיעזר בו ככלי לקידום עירוני. הם התעקשו על השארת מרכז העיר הישן, מתוך רצון לייצר את אותה אינטנסיביות עירונית שחסרה להם ולייצר תדמית בעלת משמעות.

ראשות העיר חששה מהאפשרות שהפארק לא ייבנה, כפן נוסף בתחושה הכללית שתכנית האב של שדרות נקלעה לבעיות. לאורך התהליך הבנו שמעולם לא התקיים מפגש בין מתכנני תכנית האב לבין התושבים, והופעל לחץ על אנשי תכנית האב לקיים מפגש מסוג זה. המפגש היה חשוב, ניתן לומר אפילו דרמטי, כיוון שלאחר ארבע שנים של תכנון שלא התקדם כמעט לשום מקום, הוא הוביל לשינוי גדול באופן ההסתכלות על התכנית ועל נושא מרכז העיר. כרגע נראה שהמרכז יחזור לייעודו המקורי וייעשה ניסיון לשקמו ולחדשו. בדרך-כלל, כאשר נגמר השלב הזה בתכנית העירונית, שאינו קשור עדיין לפארק עצמו, מתכננים אחרים כבר היו שותלים עצים ודשא, בונים שבילים ומסיימים בכך את עבודתם. אולם אנו מצאנו את עצמנו מעורבים בתהליך עירוני מורכב ומסובך. התייחסותנו כעת לפארק העלתה סדרת שאלות חדשה בנוגע לתפקוד הפארק וכיצד ניתן לעצב אותו ולתכנן אותו כך שיענה על הצרכים השונים, ויתאים ליחסי הכוחות שקיימים בתוך היישוב.

פרופסור אורן יפתחאל*, אוניברסיטת בן גוריון

אפתח באנקדוטה: היום בבוקר התקיים בבאר שבע כנס בנושא תכנון הנגב, שהיה היפוכו הגמור של הכנס הנוכחי. הדוברים בכנס, המייצגים את אנשי המחסד, עסקו אמנם בנושאים "החשובים", אך בשפה שאינה מובנת לקהל היעד, כלומר לתושבים הבדואים. יעקב אפרתי, ראש מנהל מקרקעי ישראל, אמר בפתח דבריו, שהחליט לא לדבר על בעיה פוליטית ולכן לא ידבר על בעיית הקרקעות בנגב כפי שפורסם, אלא על נושא מגרשים ריקים בעירות. אפרתי דיבר בשפה טכנית ומקצועית, ובכך נמנע בעצם מלהתעמת או לסייע לקהילה שבאה לשמוע אותו. אחריו דיברה רבקה אבלסון משרד השיכון, ציינה אף היא שתדבר בנושא מקצועי ולא פוליטי וניסתה לשכנע את הבדואים (הנדהמים) בחשיבותה של הבנייה לגובה. פרופי יצחק שנל הציג מחקר על דיור רב-קומות במגזר הערבי בצפון שהיה חסר רלוונטיות לערביי הנגב, וכך הלאה.

אל מול השיח הממסדי המרוחק והמנכר הזה, כפי שעלה בכנס בבאר-שבע, טוב להיות כאן ולהסתכל על הדברים מזווית אחרת.

בכנס בבאר שבע, כמו בהרבה כנסים אחרים, אותרה מהות בעיית התכנון כשוכנת בקרב קהילות התושבים. על-פי תפיסת המחסד, הבעיות המקומיות הנן גורם נתון, ותפקיד המדינה המטיבה, בשיתוף צבא מתכננים ואדריכלים שוחרי טוב, לפתור אותן. אני לעומת זאת, מאמין שהסתכלות ביקורתית, המתארת גם את בעיותיה של המדינה, מעשירה את הדין ופותחת כוונים חדשים לעיון, מחקר וכמובן עשייה.

* **פרופי אורן יפתחאל** - ראש החוג לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי באוניברסיטת בן-גוריון. למד לימודים עירוניים ותכנון עירוני ואזורי באוסטרליה ובישראל. מלמד גיאוגרפיה, תכנון ומדיניות ציבורית. כיום חוקר בשני תחומים עיקריים: מערכת המקרקעין והתכנון בישראל/פלסטין, והשוואה בין-לאומית של משטרים "אתנוקרטיים". בין פרסומיו: "שומרים על הכרם: תכנון מגיד אל-ברום כמשל, המכון לחקר החברה הערבית, מכון ון-ליר, 1997"; "בין עולמיות לאתנוקרטיה", בשיתוף אורי רם, מרכז הנגב, אוניברסיטת בן-גוריון, 1999; "כוחו של תכנון, הוצאת קלוור, הולנד, 2001.

1. יישובי הבדואים בנגב - לקראת גיבוש התיישבות עירונית.

אבקש כעת לציין בכמה נקודות, כיצד ניסתה האקדמיה להתמודד לאורך השנים עם המתח בין ביקורתיות, אתיקה, מקצועיות ומחסד, שאפיינו את הדיון במושב הקודם. ניתן לתאר מאמצים אלה כניסיונות לרבע את המעגל ומילת המפתח בהם היא "הפרדה".

בשנות השבעים ניסו תיאורטיקנים מובילים של התכנון (כגון אנדריאס פלודי, ארנסט אלכסנדר, או בריאן מקלופלן²) להפריד את התכנון מהפוליטיקה באמצעות הנפת דגל הרציונליות, ולהפריד את המתכננים מהמדינה באמצעות פיתוח שיטות תכנון פסידו-מדעיות, ואסטרטגיות פעולה מקצועיות כגון התכנון המסוגר.

בשנות התשעים, כשהדיון כבר הרבה יותר פוליטי (כפי שעולה מספריהם של ג'ון פורסטר, פאטסי הילי, ג'ין הילייר³ וכו'), עושה האקדמיה הפרדה בעייתית נוספת, היא מפרידה את התכנון העירוני מהמרחב עצמו, על-ידי הנפת דגל התקשורת הבין-אישית והדיון הציבורי הפתוח. היא מדברת בעיקר על תהליכי קבלת החלטות ועל ערוצי הידברות, ובכך יוצרת מקסם שווא לפיו המתכננים יכולים לפעול ולהשפיע בחלל ריק.

במסגרת זו, מפתחים כיום התיאורטיקנים מודלים חדשים של תכנון צודק ויעיל. אך הדיון התיאורטי "הנקי" אפשרי כיוון שהוא נמנע מלהכניס את המציאות החומרית של העיר ושל הקרקע, את הדיכוי ואת הרחבת הסגרגציה והפערים, לתוך הגדרת התכנון והשפעותיו. בפועל הפרדה זו אינה אפשרית, מאחר שרוב האנשים חווים את התכנון בעיקר על-פי התוצאות החומריות שלו, כלומר על-פי הפיתוח והשינויים הנעשים בעיר, ולא על-פי שיח המתכננים או הפוליטיקאים היושבים במגדלי השן.⁴

הנקודה הבאה מדגימה את הבעייתיות של ההפרדה האקדמית: לאחרונה יצא מחקר משותף של פרופסור רחל אלטרמן ותמי סתו⁵ בנושא התפתחות התכנון ביחס לערביי הגליל. מסקנתן, שהתבססה על ניתוח מטרות התכנון הישראלי בגליל, קבעה שהתכנון בישראל השתפר מנקודת מבטם של הערבים, אשר הפכו "מאובייקט לקליינט".

2. Andreas Faludi, Brian McLoughlin, Ernest Alexander

3. Patsy Healey, Jean Hillier, John Forester

4. הביקורת הזאת מופיעה בצורה מפורטת בספר שיצא לא מזמן בעריכתי, בשם "The Power of Planning".

5. רחל אלטרמן, תמי סתו, "עימות והסכמה ביד הלשון - התייחסותן של תכניות עירוניות ואזוריות למגזר הערבי בישראל", מרכז תמי שטינמץ לחוקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב, 2001.

אך המחקר התעלם מהמציאות המרחבית בגליל הממשיכה להיות בעייתית לערבים תושבי האזור. הייתי עד לאחרונה לדיון סוער בין פרופסור אלתרמן לבין ראשי המועצות בגליל שצינו שאמנם ניסוח המטרות בתכניות לגליל השתנה ואף השתפר, אך המציאות החומרית לא השתפרה, מצוקת הקרקעות גדלה והפערים בינם לבין היישובים היהודיים העמיקו. ההפרדה בנייתו יצרה אם כך אשלייה של שיפור, אך היא אינה אמינה, וגם אינה מהווה אסטרטגיית מחקר או פעולה אמינה בתחום התכנון.

בהקשר זה, פעילותם של ארגונים כגון **במקום**, שתי"ל, הקשת הדמוקרטית המזרחית, עדאלה, המרכז לתכנון אלטרנטיבי וכו', וכן רוב המתכננים שיושבים פה, חשובה ומאתגרת, כיוון שהם ואתם מסרבים להפריד בין התכנון לבין הפוליטיקה, בין המקצוענות "הרציונלית" לבין מוסר וצדק, ובין תהליכי התכנון לבין המציאות החומרית היומיומית. אם נעזוב לרגע את הכובע האקדמי, אבקש להעלות שלושה הרהורי ספק בהקשר לשיח ששמעתי פה היום:

רבים נוהגים להשתמש באופן לא-ביקורתי במונחים "קהילה", "עצמה" ו"תכנון משתף". חשוב לזכור שבמקרים רבים יש לקהילות השונות אינטרסים סותרים ואף דורסניים, וצריך לתת על-כך את הדעת. אין לעשות האדרה של אינטרס תכנוני, רק משום שהוא מגיע מכיוונה של "קהילה" מסוימת. לדוגמה, מסע הפרסום של הקשת הדמוקרטית המזרחית - "האדמה הזאת היא גם שלי" גרם למעט החברים הערבים שהיו בקשת לעזוב את התנועה, כיוון שהסיסמה "האדמה הזאת היא גם שלי" יצאה נגד האשכנזים, אבל שכחה את הבעלים המקוריים של האדמה, הערבים-הפלסטינים. בדומה לכך, ייתכן כי ההכרה ביישובים הבדואיים אמבאטין (אבו-כף) או קסר אל-סר שהוצגה כאן קודם, יוצרת בעיה בכך שהיא משאירה מאחור כפרים אחרים שלא הוכרו, כגון אל עוקבי או אבו קוידר. סיכוייהם של האחרונים לקבל הכרה פחתו כעת משמעותית, דווקא בגלל הצלחתם של הכפרים הראשונים.

ההרהור השני מחזיר אותנו לנושא ההפרדה, אך מכיוון אחר. כל הדוברים כאן היום עשו הפרדה חדה, בין אם במודע ובין אם לאו, בין "ישראל" שהיא 'כאן' ומותר לדבר עליה, לבין "השטחים הפלסטינים הכבושים" שהם 'שם' ואסור לדבר עליהם. זו הפרדה מלאכותית בכל מקרה, קל וחומר בירושלים! לא ניתן להתעלם בשיח המקצועי והציבורי שלנו, בפרט ארגון המתמחה בממשק בין תכנון לזכויות אדם, ממעשה התכנון בעל המשמעות החשובה ביותר אולי, שהתרחש בשלושים וחמש השנה האחרונות על האדמה הזאת, דהיינו הכיבוש וההתנחלות. הכיבוש הוא מעשה תכנוני מובהק, הכולל התיישבות, בינוי, סלילת כבישים והפקעת קרקעות, וכן הגנה על מעשים אלה בעזרת זרועותיה האלימות של המדינה.

לאחרונה יצאה חוברת מרתקת בעריכת רפי סגל ואייל וייצמן, המתעדת את המעשה התכנוני הזה, וכותרתה "כיבוש אזרחי". מומלץ להשיגה, על-אף שכפי שרובכם יודעים, היא נגנזה על-ידי עמותת האדריכלים הישראלית, שניסתה, בעזרת גרון הצנזורה, לקיים את אשליית ההפרדה בין המקצוע "הנקי" לפוליטיקה "המלוכלכת".

המתכננים והאדריכלים הישראלים העושים את ההפרדה הזאת בין המדינה לבין הכיבוש, חוטאים לתפקידם כגוף מקצועי בעל אחריות ציבורית. התחמקות כזאת בעייתית וצורמת במיוחד בפורום ביקורתי כמו זה היושב כאן היום, ולמרות זאת, אף דובר עדיין לא נגע בנושא. עלינו לזכור כי הכיבוש אינו 'יחצוני' ואינו ניתן להפרדה מההוויה הישראלית. הוא פנימי במובנים רבים והוא מתבצע יום-יום תחת חסותה ובמימונה של מדינת ישראל: הוא כובש את סדר היום התקשורתי, הוא אינו מאפשר לקבוצות שוליים (כגון המזרחים והרוסים בערי הפיתוח, הבדואים או הערבים בצפון) להעלות את הנושא שלהם על סדר היום הציבורי בישראל, והוא מונע את קיומו של דיון חברתי אמיתי ומעמיק בחברה הישראלית, כיוון שכמעט בכל תקופה, הכיבוש וההתנגדות אליו, מצמיחים נושאים "ביטחוניים" ומאפילים על סדר היום האזרחי.

גם הפרקטיקות של הכיבוש מחלחלות פנימה, אל תוך הקו הירוק. כך למשל, בזמן האחרון כמעט בכל שבוע הורסים בתים בנגב ולאחרונה גם ריססו גידולים "לא חוקיים" (רק של ערבים) בצעד של אכיפת תכנון ברוטלית. לסיכום, גוף ביקורתי של תכנון אלטרנטיבי, כמו **במקום** אינו יכול להתעלם מהכיבוש שנעשה תחת השלטון שמולו ואיתו הוא עובד.

הרהור הספק השלישי שברצוני להעלות, נוגע בשפה או נכון יותר במיקומה של השפה. השפה של **במקום** ושל ארגונים אחרים בנושאי חוק, תכניות ויישום וזכויות מתנסחת מול המדינה, ולמעשה ממסגרת את עצמה בתוך שיח המדינה, כיוון שזכויות אלו מושגות בהיכלי המשפט או במסדרונות המוסדות הממשלתיים.

השפה המקצועית שאנו משתמשים בה יוצרת אשליה שיש מדינה מסודרת, אולם במרחב שאנו חיים בו, חיה כזאת אינה קיימת. יש כמובן מנגנון מדינה אבל אין מוסדות ושיח מדינתי במובנים המקובלים של אזרחות שוויונית; גבולות ברורים; חוקה; ומנגנוני אכיפה אחידים. כמובן שבכל מדינה מערכות אלה אינן פועלות "לפי הספר", אך אצלנו העיוות גדול במיוחד. עלינו להתחשב בכך ולא לזלזל בעובדה שאין פה מדינה נורמלית אלא מה שאני מכנה "אתנוקרטיה" – שלטון אתני כוחני ומתוחכם. לא כאן המקום לפרט את תכונות האתנוקרטיה, אבל לעניינינו חשוב להזכיר שאחת מהן היא אובססיה מרחבית המאפיינת את מערכות התכנון הישראליות שאנו עובדים מולן.

כאן עולה השאלה – מה ניתן לעשות? בנושא זה ניטש ויכוח ארוך בכל הארגונים האלטרנטיביים והמתנגדים; האם עובדים בתוך "הלווייתן" המדינתי לפי תיאורו הגרפי של הפילוסוף תומס הובס, האם עובדים עם "but not within the state" כפי שניסח זאת המתכנן תומס ריינר, האם עובדים מבחוץ תוך התנגדות מתמדת למדינה, או לחלופין האם ניתן לעבוד עם זרוע אחת של המחשלה המתנגדת לשנייה? אין לכך תשובה אחת. כיום מתנהל דיון ענף, בספרות הדרום אמריקנית למשל ובספרות היהודית, בנושאי "תכנון גרילה", "תכנון מתנגד", "תכנון חתרני" וכו' בחיפוש אחר תשובה.

אינני רואה במדינה גוף מונוליטי, ולכן אינני סבור שצריך לזנוח את המדינה ולדבוק בפעילותם של ארגונים אלטרנטיביים. אבל צריך להסתכל עליה אחרת; לא כעל יצור נעלה, נצחי או נורמטיבי אלא כעל מנגנון כוח בעל פוטנציאל של "חרב פיפיות" הפועל לעתים בעד, ולרוב נגד, האינטרסים של קבוצות מוגדרות.

כאשר אנו מבינים שאין מדובר במדינה נורמלית ושאלנו עובדים בתוך מנגנון כוח רב-ממדי אנו יכולים באמת, כפי שאמר פרופסור אופיר, לחפש את המקום של הסבל. לא לקחת שום דבר כמובן מאליו – בוודאי לא את הממסדים המספרים לנו יום-יום שהם פועלים "לטובתנו ובעדנו" ו"בעד עתיד ילדינו" אך בה-בעת עושקים אותנו ושולטים בנו. עם זאת, אסור לנו גם לקחת כמובן מאליו את עצמנו, ולומר שאנו עושים כל הזמן את הטוב ביותר.

אל מול האנשים הטובים היושבים כאן והפועלים, לרוב במקצועיות, לעתים בטירוף, ותמיד באהבה למקום הזה, אני חושב שיהיה מתאים לסיים במילים הנוגעות ללב של יהושע סובול:

*"בואו נשיר את השיר המטורף של הארץ
בואו נשיר את השיר הצהוב של החול
יחפנים מהלכים לאורכה ולרוחבה של הארץ
ועושים איתה אהבה, אנשים פורקי עול"⁶*

השורה האחרונה אומרת הרבה. לעשות אהבה ולפרוק את העול בו זמנית, ובמילים אחרות, לאהוב את האנשים אך לפעול נגד הדיכוי. לעבוד עם קהילות וקבוצות ואנשים אך להתנגד ל"אמת" המיוצרת על-ידי מנגנוני כוח, ולחלום על עתיד אחר, יפה וצודק יותר. אני יודע שזו הדרך שלכם, אז יישר כוח!

6. שיר מתוך מחזהו הסטירי של סובול "גוג ומגוג שואו", שהועלה בתיאטרון חיפה, 1977.

ד"ר חנא סייד*, ראש המועצה המקומית עילבון

קימו של דיון בנושא אתיקה ומוסר בחברה הישראלית בזמן הזה, אינו מקרי לדעתי ואף מתבקש. מצב החברה הישראלית על כלל המאפיינים שפרופסור יפתחאל עסק בהם - הקיימים לא רק בכיבוש ובשליטה על עם אחר, אלא גם ביישומי מדיניות התכנון בתוך מדינת ישראל כלפי האוכלוסייה הערבית - משקף למעשה את הפרקטיקה שמתקרבת לאסון, ואשר מחייבת מחשבה על המוסר.

כמו נושאים רבים אחרים, גם את המוסר ניתן להגדיר ולהבין באופן סובייקטיבי. אני מניח שמתכננים העוסקים בתכנון התנחלויות בשטחים הכבושים ובתכנון יהוד הגליל באופן מפלה כלפי האוכלוסייה הערבית, חושבים שהם מוסריים, ואיני יכול לטעון שכולם אינם מוסריים. יכול להיות שמישהו יטען שהוא מתכנן התנחלויות על אדמות של ערבים לפי אידיאולוגיה מסוימת כי בכך הוא מגן על הבית שלו וזה עבורו המוסר הגבוה ביותר שניתן להעלות על הדעת. לכן צריך להגדיר על איזה רובד של המוסר אנו דנים.

ברצוני להתייחס לדילמות ולמוסר בתכנון מכמה נקודות מבט: כראש מועצה, כמתכנן וכמי שעוסק בנושא תכנון במסגרת המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי.

אתחיל בנושא הריסת הבתים. על-פי חוק, בין הדברים שהממונה על המחוז צריך לעשות לפני הוצאת צו הריסה, עליו גם להתייעץ עם ראש המועצה שבשטחה ייהרס הבית. ומה הכוונה? הממונה על המחוז מתקשר לראש המועצה ומודיע לו על כוונתו. המציאות מראה שגם אם ראש המועצה מתנגד ומעלה נימוקי נגד, ברוב המקרים, אם לא בכולם, הצו מוצא והבית נהרס - אין כאן יסוד של התייעצות או של זרימת מידע הדדית.

* **ד"ר חנא סייד** - דוקטור במדעים טכניים, הפקולטה להנדסה אזרחית, הטכניון. הרצה בטכניון, באוניברסיטת רידינג בבריטניה, ובחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת חיפה. ניהל משרד פרטי לייעוץ הנדסי בתחומי הנדסה אזרחית, תכנון ערים ואיכות סביבה. פרסם מאמרים בכתבי-עת מקצועיים ובכנסים בין-לאומיים בתחומי קלימטולוגיית הבנייה, קלימטולוגיה עירונית, גיאוגרפיה פיזיקלית ותכנון עירוני. מאז שנת 1993 משמש כראש המועצה המקומית עילבון. מ-1995 חבר המועצה הארצית לתכנון ולבנייה ומ-1999 משמש כראש המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי.

לדעתי, אם המערכת הממסדית רוצה להשליט את החוק בעניין הבתים הלא חוקיים (כלומר, בתים שנבנו ביישובים ערביים ללא היתר), עליה לשאול את עצמה את השאלה החשובה ביותר: האם דאג הממסד לספק את צורכי היישובים הערביים מבחינת אספקת קרקע ומינה לבנייה? התשובה היא כמובן לא.

לא ניתן מענה לצרכים הבסיסיים של האוכלוסייה בעיקר בכל הנוגע להתרחבות הנורמלית של היישובים, ובררת המחדל נשארת לבנות ללא היתרים - חשוב לציין כי הבנייה נעשית על קרקעות פרטיות ולא על קרקעות מדינה. שאלת הריסת הבתים הערביים, אף-על-פי שעברות הבנייה מתחלקות כמעט שווה בשווה בין המגזר הערבי למגזר היהודי, צריכה להוות שאלה פתוחה לגבי הציבוריות הישראלית, לגבי המתכננים ולגבי הממסד.

לנושא זה מתקשרת נקודה נוספת. בתקופה האחרונה נוקטות רשויות התכנון במדיניות הדוגלת בבנייה לגובה ובריכוזיות בתחומי היישובים הערביים. כגורם לחץ ליישום מדיניות זו, המדינה אינה מאפשרת להרחיב את תחומי היישובים הערביים. כתוצאה מכך, גם במקרה זה, נאלצים התושבים לבנות ללא היתר ולסכן בכך את עתיד בתיהם ומשפחותיהם. דבר ידוע הוא, שמגמת התכנון בישראל שואפת לפזר את אוכלוסייה על כל שטח המדינה ולמנוע הצטופפות במרכז הארץ, אבל אם זה לא מצליח, האם אז מענישה המדינה את אלה שגרים במרכז הארץ? לא מספקת להם מגורים? לא מספקת להם תעסוקה? זה בדיוק מה שהמדינה עושה ביישובים הערביים, עד שייכנעו ויבנו צפוף ולגובה באופן שאינו מתיישב כמובן עם הרקע החברתי או הכלכלי שלהם ולא עם הבעלות על הקרקע.

מבחינה זו אין לנו, כמתכננים ערבים וכאנשי ציבור ערבים, דילמות מוסריות. מתי מתעוררות הדילמות? כשאנו מתבקשים כראשי רשויות לשתף פעולה עם הממסד נגד האוכלוסייה שלנו, לדוגמה בתכנון תכניות מתאר צפופות - שמונה יחידות דיור לדונם ביישוב של 2,000, 3,000, 4,000 תושבים. מצד אחד האוכלוסייה שלנו רוצה לבנות ומחפשת פתרונות דיור, ומצד אחר אנו יודעים ששמונה יחידות דיור לדונם אינן מהוות פתרון ושאם נסכים לכך, זה יתנקם בנו בסופו של דבר. הרחבה של עשרה דונם תספק לנו פתרונות דיור לעשרים שנה וגם זה לא מספק.

גם כארגונים התנדבותיים שעוסקים בנושאי תכנון מתעוררות לעתים דילמות. נחזור לרגע לנושא הריסת הבתים. ועדות שונות מחברות דוחות שונים בנושא בעיית התכנון. משרד הפנים פונה לראשי הרשויות הערביות ומבקש מהם להשתתף ביישום המסקנות שנועדו לכאורה לתכנן את היישובים טוב יותר אך בפועל משמעותם הריסת בתים. אנו יודעים כי במסגרת הוועדות לא נעשתה עבודה רצינית וממצה. לרוב הן מורכבות משניים שלושה גברתנים שהחליטו "ללמד" את הערבים לקח. לדידם מערכת המשפט אינה מתפקדת כראוי כיוון שהיא מגלה אורך רוח כלפי האוכלוסייה הערבית, לכן הם באים עם נוסחאות מוכנות מראש וכבר יש להם פתרונות לכל "בעיה".

הדילמה הנובעת מגישה זו היא, האם כראש מועצה מקומית אסכים לשמש "מקל" בידי הממשל בעניין שלא הייתי שותף בו לכל אורך הדרך ושאי מתריע מפניו יומם וליל, בשל הכוונה המוצהרת כביכול להסדיר את התכנון והבנייה ביישובים הערביים? באופן כללי ניתן לומר כי כמתכננים ערבים פעמים רבות אנו נדרשים לסוגיית שיתוף הפעולה עם הממשל. במשך שנים היתה מציאות התכנון עבור האוכלוסייה הערבית, מפלה ורומסת זכויות, וכפועל ישיר מכך נולד הרצון לשמור ריחוק מהממשל שמתכנן עבור האוכלוסייה הערבית. כיום ניצבות בפנינו שתי אפשרויות: להתעלם מהממשל ולתכנן בתוך ואקום המאפשר לנו יותר חופש פעולה או להתחכך עם הממשל ולנסות להוציא ממנו את המיטב.

דיון בהשתתפות הקהל

מנחה: אדריכל חיים יעקובי, בִּמְקוֹם

אדרי' חיים יעקובי: ראשית נשמע מספר שאלות מן הקהל, בהמשך יענו עליהן משתתפי הפנל.

אדרי' רועי פביאן: אנו מתייחסים ברגישות רבה לציבור, לקהילה ולתושבים, לעומת-זאת לרשויות התכנון אנו מתייחסים כאל גוף מונוליטי הפועל באופן לכיד ושכולם בו מדברים פה אחד. האם אנו לא עושים טעות בכך שאנו מתעלמים מהיכולות או מחוסר היכולות של גוף התכנון עצמו? ייתכן שעלינו למצוא דרכי גישור כמו שנעשה בפרויקט נווה-שלום בין רשויות התכנון לבין הקהילה והתושבים.

באני בוקסר (לבינת שוורץ): לא קראתי את ההתנגדויות למגדל תצפית אבל אמרת שמחציתן נבעו ממה שכינית "פחד משינוי". האם לא יכולת לייחס להן הבעת עמדה עקרונית מה מתאים ומה לא מתאים לירושלים או למיקום הספציפי הזה?

אדרי' ארי כהן: 4,500 איש הגישו התנגדויות למגדל התצפית בירושלים, ונגיד ש-300 אלף בוגרים אחרים לא הגישו התנגדות. איך מתייחסים לאותם 300 אלף איש? כאל תומכים בפרויקט או כאל מתנגדים שמכוח העצלנות לא קמו באותו יום והגישו פתק? הרי תהליך ההתנגדות אינו משאל, אבל ניתן לחשוב שחלק מהם לא הגישו התנגדות לא רק מטעמי עצלות אלא כיוון שהם מסכימים עם הפרויקט.

אדר' גדעון יגר: אני רוצה לפנות לאנשי **במקום** ולא לצוות המושב השני. הבוקר הייתי בכנס בבאר שבע בנושא תכנון הנגב וכשבאתי לכאן, הופתעתי מאוד; קיוויתי לראות את אותם אנשים שראיתי שם, ולא כך היה. בנוסף, צר לי שבמקום לא מצאה לנכון להגיע לבאר שבע ולעזור לאותם אנשים שמתקשים להתמודד עם כל הממסד שיוצג שם: מהנדסי היישובים, ראשי המועצות, המוכתרים וראש עיריית רהט. החוכמה היא, כפי שאמר אבי סנדר משרד העבודה, לעבוד "עם" ולא לעבוד "מול"; ואני התרשמתי שאתם עובדים "מול", שהוא קל יותר וכיף יותר.

נקודה שנייה: הייתי מציע ל**במקום** לפנות לאנשים יותר מבוגרים שיצטרפו ל**במקום**, זה יוסיף ידע וניסיון.

ד"ר חנא סוייד: אתחיל בהתייחסות לגבי שיתוף הפעולה עם מוסדות התכנון. ציינתי שאנו ברשויות המקומיות הערביות, מתוך פרגמטיות ומתוך רצון להתמודד עם הבעיות האמיתיות של היישובים שלנו, משתפים פעולה עם ועדות התכנון. כמובן שאנו מבקרים את העבודה שלהם, את התוצרים, את ההיסטוריה של ההתייחסות שלהם שנמשכת עד עצם היום הזה, אבל והדגשתי זאת בדברי, אנו לא חיים בוואקום. להפך, אנו חייבים לעבד פתרונות נקודתיים ומשולבים לבעיות שאנו מחויבים לתת עליהן תשובות לאזרחים שלנו. האם אנו מגיעים איתם לפתרונות האידיאליים והרצויים שמשקפים באמת את האינטרסים שלנו? בוודאי שלא, אבל למרות הכול אי-אפשר להתעלם מהעובדות ואנו עושים את המרב.

אדר' גדעון יגר: מי עושה את התכניות בעילבון? המועצה, משרד השיכון או משרד הפנים?

ד"ר חנא סוייד: משרד הפנים. כל תכנית שהמועצה עושה נידחית על-ידי משרד הפנים לכן משרד הפנים מכין את התכניות.

פרופי אורן יפתחאל: רצייתי להוסיף מילה על הנושא. ודאי שהרשויות והממסד הם לא דבר אחד או ישות מונוליטית, וכבר ציינו זאת. האמנות של עבודה אלטרנטיבית היא לעבוד בתוך הסדקים ובתוך החריצים ולמצוא את הקואליציות המתאימות. גם הקק"ל למשל, כפי שיעל מוריה הראתה, עוברת שינויים ויש לה כמה פנים, אולם יש מצבים שלא ניתן לעבוד בהם "עם" הממסד, ודווקא מהבחינה הזאת קיימות בישראל אפשרויות מסוימות לעבוד "מבחוץ". כל אחד יכול להגיש תכניות, אשר צריכות להידון במוסדות התכנון, כפי שאתם בוודאי יודעים. המועצה האזורית של הכפרים הבלתי מוכרים בנגב למשל, עובדת כבר הרבה זמן עם תכנית אלטרנטיבית שהיא הגישה וכעת היא מנהלת עליה משא ומתן מול הרשויות. התכנית בוודאי לא תאושר, אך היא מהווה סימן דרך חשוב במשא ומתן בין הצדדים. עם זאת, אני חושב שיש קווים אדומים. בהקשר זה, הייתי מעוניין לשאול את בינת שוורץ: כיצד ניתן לפעול כמתכנן, במחוז שהוא חצי כבוש. האם יש כאן חצייה של קווים אדומים, מקצועיים ומוסריים? האם ישנם מקומות במרחב שניתן לעבוד בהם וחלקים אחרים בהם זה בלתי אפשרי? בקו הירוק ישנה ריבונות המוכרת על-ידי כל העולם ואפילו על-ידי כל המדינות הערביות, אשר באופן אירוני רק ישראל אינה מכירה בה על-פי גבולותיה המוכרים. אבל מזרח ירושלים זו כבר שאלה אחרת. שם ברור שיש חריגה, הדורשת התמודדות עם דילמה ביקורתית ומקצועית לא פשוטה, כדי להבטיח שהמתכננים, ובמיוחד אלה המעוניינים בצדק חברתי ובשוויון, לא יפלו במלכודת שימון גלגלי הכיבוש והדיכוי.

בינת שוורץ: השאלה הראשונה התייחסה לדברים שחנא סוייד אמר. הממסד נראה הרבה יותר דורסני ונחוש ממה שהוא באמת. יושבים שם אנשים, חלקם טובים יותר חלקם טובים פחות, חלקם קשובים, חלקם תוהים, חלקם טועים, ואני חושבת שעם נחישות מצד הלקוח ניתן לערוך שינויים רבים גם בתכניות שהממסד מגיש, מוביל ויוזם. אני חושבת שנחישות של אנשים כמותך עוזרת לממסד לאזן את עצמו ולהיכנס לפרופורציות. הייתי רוצה להתייחס לדבר אחר שנאמר: "לי אין בעיה מוסרית עם המקרה של הריסת בתים, משום שבכל מקרה ובכל תנאי ואופן אני מתנגד להריסת בתים". לי, לעומת זאת, יש הרבה מאוד שאלות מוסריות לכאן ולכאן בנושא וקשה לי להגן על התנגדות מוחלטת להריסה.

באני, אני רוצה להתנצל, יש לי נטייה לפרש מיידית את הדברים שאני רואה כפי שאני מבינה אותם. כמעט 50 אחוז מההתנגדויות הן התנגדויות זהות, חתומות בהחתמה המונית. הן היו מנומקות היטב, היתה שם אידיאולוגיה, היו שם אמירות, אבל כשמנסים להבין מה גורם לאלפי אנשים לחתום על סטנסיל שכולו אידיאולוגיה, ניתן לזהות לדעתי, שהמניע העיקרי הוא הפחד משינוי ולא מהות השינוי.

השאלה האחרונה של ארי כהן. שאלת שאלה קשה מאוד, הרי לכאורה אנו אמורים להתייחס לכל מי שאינו מתנגד כאל תומך או כאל אדיש. ואז, לכאורה, לתכנית כמו מגדל התצפית יש רוב דומם ומוחץ. השיטה החוקית מהווה הזדמנות להגביר את מעורבות הציבור ואת ההליכים הדמוקרטיים לצד ההליך התכנוני, אם כל מי ששותק ידע שמחשיבים אותו כתומך בתכנית.

עויד אסתר סיון (לאדרי' גדעון יגר): **במקום** גאה בחבריה המבוגרים ואתה מוזמן להגיע לשיבות העמותה ולראות ממי אנו לומדים מניסיון החיים. חברים וחברות בני כל הגילים נוטלים חלק פעיל בפעילויותינו.

לעניין השני, לקראת סדנת זכויות התכנון בקסר אל-סר הגעתי לראש מנהלת הבדואים בנגב, מר יעקב כץ, מתוך תקווה לשתף אותו בתהליך שאנו עומדים לעשות ביישוב. העמותה שלנו לא פעלה מתוך גישה אנטי-ממסדית אלא מתוך מחשבה שהסדנה יכולה לתרום ולעזור לתהליך התכנון הממסדי. אולם הוא לא היה מעוניין לשמוע אותנו ואף ניסה לשכנע אותי בכל דרך לא להתערב ביישובים הבדואים הלא מוכרים. יש לזכור שמדובר בראש המנהלה לקידום הבדואים בנגב.

במקום לא הכריזה מראש על גישה אנטי-ממסדית, אלא שוקלת לגופו כל אחד מהפרויקטים שהיא מבצעת. יש פרויקטים שנפעל בהם לצד הממסד ופרויקטים שנפעל בהם מולו, בהתאם לאופי הפרויקט.

אדרי' בני לוי: ברצוני לברך את פעילי העמותה ואת יוזמי הכנס על פעולתם הברוכה. אני שמח להיווכח שהמחותרת של האתיקה והמוסר בישראל מתמסדת. עם זאת אני קורא להיזהר מהתמסדות יתר, דבר העלול להוביל אותנו בסופו של דבר למצב שעליו אנו מעבירים היום ביקורת.

אני מבקש להגיב על הדברים שנאמרו על-ידי בינת שוורץ בנושא "מגדל סלע": אני חושב שהתנגדות של 4,500 אנשים היא גורם שלא ניתן לשים בצד ולהתייחס אליו כאל "פחד משניוני". באמירה כזו יש לדעתי מידה לא מבוטלת של זלזול בדעות מגוונות של ציבור גדול של אנשים חושבים ואחראים, הפועלים באמצעות התנגדותם האקטיבית למען שנינו מה שנראה בעיניהם לא ראוי מטעמים אתיים. התנגדות של 4,500 בני אדם או התנגדות של 3,000, 1,000, 500 ופילו 50 בני אדם כאלה, ראויה להתייחסות מכובדת יותר.

בינת שוורץ: כלומר לדחות את התכנית? מה הכוונה בהתייחסות מקובלת? האם שני העמודים המנומקים של ההחלטה אינם "התייחסות מקובלת"?

אדרי בני לוי: אני אסביר את עצמי. ראשית, אני חושב שכל מי שמהווה (על-פי הערתו של ארי כהן) חלק מהרוב הדומם, שלכאורה תומך בדממתו בפרויקט, ראוי שיאמר את דעתו בנושא, באופן ברור ומנומק, בדיוק כפי שעשו אותם 4,500 איש שהתנגדו. שאם לא כן, אין משמעות לדממתו.

בסך-הכל אני חושב שהוועדה הגיעה למסקנה נכונה בהחלטתה לפתוח את הפרויקט לדיון ציבורי באמצעות תחרות בין-לאומית. אלא שאני מוצא בעיה אתית בהחלטה להכריז על תחרות מוזמנים בלבד. מקום הפרויקט חשוב כל-כך, כי הוא מצוי בנקודת כובד משמעותית מאוד במרחב של מה שקרוי "ירושלים" (הבנויה, השלמה, החצויה - נקרא לה איך שנקרא לה). אני חושב שיש לפתוח את התחרות לכלל הציבור: אדריכלים, סטודנטים, ציירים, סופרים, משוררים ואחרים ולא רק לאי אלו מתכננים, בעלי שם, מהארץ ומהעולם שייבחרו על-ידי ועדה מצומצמת. אני ממליץ לפתוח זאת לדיון ציבורי רחב, שמתוכו אולי יתקבל גם דיחוי ממש ראוי למקום חשוב זה.

לסיום, אני מאמין שנושא ה"אתיקה והמוסר" מתבטא קודם כל בחתירה ל"צדק". והצדק נמצא במרחב שבין "ריבונות" לבין "צדקנות". אני מאמין שחתירה אל הצדק עוברת דרך החלת ריבונות - המחויבת, מתוך אחריותה המלאה של המדינה כלפי כלל אזרחיה, בעיקר לתת ולא רק לקחת.

אם מדינת ישראל היתה מממשת את הריבונות שלה ובכך גם מקפידה לתת זכויות תכנוניות (ואחרות) לאנשים שאמורים לקבל אותן, כלל אזרחיה היו מפעילים את מלוא יכולתם כדי לממש זכויות אלה וכדי למלא את חובותיהם כלפיה, ולא היינו נדרשים לממדים נרחבים כל-כך של צדקנות, שמבחינתי מרחיקה מן הצדק ולא באה ממנו.

הצדקנות מתבטאת בכך שמדי פעם אני שומע אמירות מכיוונים אלה ואחרים כגון: "כיבוש". כאילו שבכך טיהר האומר את מצפונו וגילגל את הבעיה מחוץ למגרשו. באותו הלך מחשבה גם האמירה: "הכל כבוש", כולל מגרשו של האומר, תבטא את המציאות במבט אל ההיסטוריה של "הארץ". השאלה מה כבוש ומה אינו כבוש היא שאלה הרבה יותר רחבה ופתוחה מאשר ה"קו הירוק" או ה"קו הכחול". לכן לדעתי השאיפה ליישום הריבונות, באשר היא, אמורה לקרב את הצדק ובכך גם לקרב את האתיקה ואת המוסר.

אלונה ורדי: יש לי כמה שאלות עקרוניות, כמי שמנסה לבחון את האפשרויות לשיתוף הציבור בתהליכי התכנון.

סביר להניח שחלק גדול מההתנגדויות אכן נובעות מפחד משינוי ורק חלק קטן מהן רואות בתכנית לבניית מגדל תצפית תכנית גרועה. אולם הסיבה שמישהו מארגן את ההפגנות האלה היא בדיוק משום שלאזרח הבודד אין כמעט אפשרות לשכור עורך דין שיחתיים אותו על תצהיר ויעביר את ההתנגדות לוועדה המחוזית או המקומית וכך הלאה. יפה שיש מישהו שמנסה להקל את הדרך הזאת עבור האזרחים על-מנת שיוכלו להביע את דעתם. אני חושבת שבכל דרך שהאזרחים יבחרו, ימצאו דרך לסתור את התנגדותם: אם הם יגישו 4,500 התנגדויות שונות, ימנו חוקר שיבדוק אותם ויגיד - יש כאן ארבעה טיפוי התנגדות; ואם כולם יגישו את אותה ההתנגדות, יגידו - הם מתנגדים לשינוי עצמו. חלק מהתשובות הביעו לדעתי את התחושה שלא היה דיון מעמיק יותר בהתנגדות שהוגשה, ואכן בסופו של דבר הוועדה לא החליטה לבחון מחדש איזו תכנית צריכה להיות שם, אלא החליטה לבחון איזו תכנית של מגדל תצפית צריכה להיות שם. עצם ההחלטה הזאת יוצרת תחושה שהכל כבר נקבע מראש, כי אם בסוף כל המהומה הזאת צבעו של מגדל התצפית יהיה שונה או סוג האבן שישתמשו יהיה אחר, במה הועילה ההתנגדות? יש נקודה נוספת שאף-אחד לא נגע בה. היה אדריכל לתכנית הזאת ולמעשה באופן פעולתכם אמרתם, מהות התכנית בסדר רק תחליפו את האדריכל; גם זה מדאיג.

אדרי אילה רונאל: תפקיד הוועדה המחוזית, כפי שאני מבינה אותו, הוא לדון בתכנית, לאשר אותה או לפסול אותה. במקרה שלכנינו הוועדה לקחה לעצמה את המנדט לא להפקיד פעם נוספת את התכנית של המגדל בידי הציבור אלא להקים ועדה מיוחדת שישבו בה נציגים אלו ואחרים אשר יחליטו איזה אדריכל בין-לאומי או לאומי יתכננו את המגדל. השאלה לדעתי היא, האם חרטה הוועדה ברמה האתית, מתפקידה ומהמנדט שיש לה? אם הייתם מחליטים לאמץ את המגדל הייתי אומרת - זו זכותכם; אם הייתם מחליטים לדחות את התכנית - גם זו זכותכם; אבל לקחתם כאן כובע שלחלוטין לא היה המנדט שלכם.

נדב הבר: אני רוצה להסיט את הדיון לנושא התכנון בגליל. יש מטרה לאומית, אני חושב שהיא אפילו מתועדת, לייחד את הגליל. בסוף המטרה הזאת יוצרים המתכננים רצף יהודי מפלה במידה מסוימת, וההפליה הזאת מתחילה לחלחל ברמות התכנון. אני רוצה לשאול את כולם למעשה, אל מי אמורה הביקורת להיות מופנית, האם זה למתכננים הלאומיים, למתכננים המקומיים במחוזות או אולי לפוליטיקאים שאנו בחרנו והם שהציבו את המטרות הלאומיות שמהם נגזר התכנון הלאומי המפלה, לצורך העניין, בגליל?

פרופי אורן יפתחאל: לגבי מגדל התצפית יש לי רעיון מצוין, תעבירו אותו לבאר שבע! שם יקבלו את הפיתוח בברכה, וכנראה לא יהיו הרבה התנגדויות. לא ארחיב את הדיבור לגבי צדק וצדקנות וכו', כי אני חושב שהדברים די ברורים, אבל הייתי רוצה בכל זאת להגיב בקצרה לדבריו של בני בנוגע לריבונות. מספר פעמים אמרת בהיסח הדעת "אנחנו", (למשל, אם היתה לנו ריבונות, אם אנחנו נפעל, אם אנחנו נתכנן, השאלה היא מי הם אותם "אנחנו", אני מסרב להכיר ב"אנחנו" הנרמז מדבריך. דבר נוסף. שאלת הריבונות היא שאלה מאוד מעניינת, בכל מיני רמות, שנשארת לא פתורה. למשל, אם הייתי שואל אתכם עכשיו ברמה הבסיסית ביותר של "איפה", היכן משתרעת הריבונות הישראלית, אף-אחד לא היה יכול לענות, אפילו היועץ המשפטי לממשלה. לאחרונה נערך דיון פומבי בירושלים בנושא החוקים החדשים האוסרים תמיכה במאבק נגד ישראל. לאחר הרצאתו של היועץ המשפטי לממשלה שאל אותו אדם מהקהל: "אם אדבר ואימאק נגד הימצאותה של ישראל בחברון, האם זו תהיה עילה לתביעה נגדי?" היועץ המשפטי ענה שעליו לשקול את הנושא, מאחר שהוא אינו יודע לענות בשלב זה אם חברון נחשבת ל"ישראל" או לא.

והערה אחרונה על ריבונות, בהקשר לדברי מקודם. אין מדינה ריבונית המכבדת את עצמה, והמתירה ל-70 אלף מאזרחיה היושבים על אדמות אבות אבותיהם (דוגמת הבדואים בנגב) לגור ללא בית ספר, חשמל, מים, מרפאה וכביש, וגם ללא חוק מדינה בתחומים רבים. אם כך, אפילו בעיית מקומה של הריבונות, קל וחומר ממדיה האחרים (פוליטיים, כוחניים ומשפטיים) של התופעה, אינם חדים וברורים. זו בעיה רצינית למתכננים, העובדים עם כוחות הנובעים למעשה מהמסגרת הריבונית של המדינה, ואשר מאפשרים לה לעצב את הפיתוח ולאכוף תקנות סביבתיות בטריטוריה ספציפית. זו הסיבה שאני מעלה את הנושאים כאן ועושה להם פרובלמטיזציה. לא ניתן להיות מתכנן מקצועי רציני, ולהתעלם מהבעייתיות. יש לי גם הערה לחנא סוייד. בהרבה מאבקים וקואליציות לא הצלחנו לגייס את המרכז לתכנון אלטרנטיבי לממש את ריבונותו האזרחית. נראה שאת הציבור הערבי לא מעניינים כל-כך נושאים הנמצאים מעבר לכפרים ולאדמות שלו. מדוע קשה לשתף את הערבים בקואליציות הקרקעות למשל, נגד הפרטת קרקעות חקלאיות של יהודים? מדוע לא באו הערבים להשתתף במאבק נגד המרינות בחופי הארץ? היכן הם היו במאבקים בעד תחבורה ציבורית? השאלה היא האם הריבונות האזרחית נמצאת בקרב האזרחים הערבים בתור אידיאל, או האם, עקב תהליכים שונים של דיכוי וגיוס פוליטי, הם ויתרו על המסלול הפוליטי הזה. כיצד כל זה משפיע על תכנון יישוביהם ועל החזון האלטרנטיבי שמפתח המרכז שלכם?

ד"ר חנא סוייד: אזכיר ויכוח ששמעתי ברדיו לפני כמה ימים בין ד"ר גיא בכור מהחוג למדעי המדינה במרכז הבין-תחומי בהרצליה לבין פרופסור אמנון סופר. אמנון סופר הציג את המנטרה הידועה שלו שהערבים הם סכנה דמוגרפית ואסטרטגית למדינת ישראל, וגיא בכור הציג את הדעה הנגדית כביכול. אבל בסיכום דבריו אמר בכור - "תראה, אני מסכים איתך, אבל אתה לא צריך להגיד את זה בפומבי, צריך ליישם בשקט". בנוגע לעניין מדיניות התכנון הארצית: הבעיה העיקרית של הערבים בגליל ובכל מקום בעצם, היא עם הגישה ועם האידיאולוגיה הסמויה או המוצהרת במדיניות התכנון הארצית. מדיניות התכנון הארצית קוראת לייהוד הגליל במובן של שינוי המאזן הדמוגרפי. פיתוח יישובים יהודיים על חשבון יישובים ערביים על אדמות ערביות שהופקעו, זה שורש הרעה. אנחנו הנהנים הראשונים מפיתוח הגליל ואנחנו רוצים לפתח את הגליל לטובת כלל האזרחים ולא רק עבור אוכלוסייה מסוימת על חשבון אוכלוסייה אחרת. זה פשוט מאוד והומני מאוד, זו זכות אזרחית אלמנטרית של האוכלוסייה הערבית בגליל ואנחנו עומדים עליה.

אורן יפתחאל שאל שאלה מעניינת שלדעתי דורשת יום עיון משלה: גם האוכלוסייה הערבית נאבקת על כמה נושאים, ובמאבקים שלה יש אלמנטים טקטיים - לדוגמה בנושא אדמות החקלאים ועיגון זכויות החקלאים. התכוונו לא לעשות שירות דב לקשת הדמוקרטית המזרחית. במדינת ישראל קל מאוד להסית נגד האוכלוסייה הערבית ולהגיד "הערבים רוצים את הדבר הזה", "הערבים מצדדים בדבר הזה". כך אתה עלול להחליש את הקייסי שלך. לכן, משיקול פרגמטי-טקטי, ראינו לנכון שלא להיכנס למאבק זה כי בסופו של דבר יהיה מי שיגיד "האדמות הן של הערבים ואתם רוצים להחזיר אותן לערבים". אני מאמין עדיין שבסוג הוויכוח הנתון סביב הנושא, עדיף שהאוכלוסייה הערבית לא תתערב.

בינת שוורץ: אני רוצה לציין שני נתונים: בשנה האחרונה בוצעו שש הריסות בתים על-ידי הפיקוח של מחוז ירושלים, שישה בתים נהרסו במזרח העיר ומתוכם שניים שנבנו יומיים לאחר שאושרה תכנית שסימנה את השטח שעליו הם קמו כשטח לבית ספר. שניים נוספים נהרסו על-פי צו שיפוטי. הנתון השני הוא שההחלטה במלואה, בנוגע למגדל התצפית, נמצאת לעיון בפניכם.

אדרי חיים יעקובי: זאת הזדמנות להודות לחברי הפנל ולקהל שהגיע ומי מכם שמעוניין להצטרף לפעילות **במקום** מוזמן.

BIMKOM במקום

BIMKOM - Planners for Planing Rights

Bimkom is a registered NGO, established in May 1999 by architects and planners who wished to strengthen the links between human rights and the planning practice in Israel.

The motivation for establishing **Bimkom** arose from its founders' daily encounters with discrimination and violation of human rights by planning authorities in Israel: discrimination in planning for the Bedouin community in the Negev, refusal to issue building permits to east Jerusalem residents, planning rights violations in low socio-economic status neighborhoods and development towns etc.

Bimkom's actions are based on the assumption that since political action and practical planning are closely connected and that projects expressing 'the voice of the other' are lacking, alternative planning models, education, awareness raising, and strategic advocacy are required.

Bimkom's activists act on a voluntary base, and believe that a planner owes allegiance and a professional commitment to communities and to the public interest.

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM
מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר)
مخططون من أجل حقوق التخطيط
Planners for Planning Rights

Ethics in Planning: Dilemmas, Attitudes, Conflicts

Editors: Esther Sivan and Hadassa Keren

Hebrew Language Editor: Hila Sherman

Graphic Design and production: Naama Shahar

Printed by "Hed" Press, Ltd., Jerusalem

Bimkom – Planners for Planning Rights

36 Azza st., Jerusalem 92382, Israel.

Tel: 972-2-5669655 Fax: 972-2-5660551

E-mail: Bimkom@bimkom.org

© All rights reserved to Bimkom – Planners for Planning Rights

בִּמְקוֹם בִּמְקוֹם BIMKOM
מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר)
مخططون من اجل حقوق التخطيط
Planners for Planning Rights

Ethics in Planning: Dilemmas, Attitudes, Conflicts

The second annual conference of
Bimkom - Planners for Planning Rights

Held in the Konrad Adenaur conference center
Mishkenot Sha'ananim
Jerusalem

July 3, 2002

Jerusalem, 2002